Metodinė priemonė
socialiniams pedagogams

Darbas su vaikais, turinčiais elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų

Rasa Barkauskienė
Aurelija Zacharevičienė

Metodinė priemonė
socialiniams pedagogams

Darbas su vaikais, turinčiais elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų

Parengė:
Dr. Rasa Barkauskienė,
Aurelija Zacharevičienė

Vilnius
2019

Leidinys parengtas
Švietimo, mokslo ir sporto
ministerijos užsakymu

Parengė:
Dr. Rasa Barkauskienė,
Aurelija Zacharevičienė

Maketuotoja
Edita Namajūnienė

Viršelyje nuotrauka iš
www.shutterstock.com

© Nacionalinė Švietimo Agentūra, 2019

Turinys

Įvadas 5

1. Elgesio ir emocinių sutrikimų samprata ir klasifikacija (R. Barkauskienė) 7

2. Elgesio ir emocinių sunkumų raiška ir pagrindiniai rizikos veiksniai (R. Barkauskienė) 10

   2.1. Raidos psichopatologijos požiūris 10
   2.2. Aktyvumo ir dėmesio sunkumai ir sutrikimai 12
   2.3. Elgesio sunkumai ir sutrikimai 17
   2.4. Emociniai sunkumai ir sutrikimai 24

3. Elgesio ir emocinių sunkumų ir sutrikimų pasireiškimas nuo ankstyvosios vaikystės iki paauglystės (R. Barkauskienė) 29

4. Socialinė aplinka kaip vaikų elgesio ir emocinių sunkumų veiksnys: rizika ir apsauga (R. Barkauskienė) 34

5. Bendri pagalbos vaikams, turintiems elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų principai ir galimybės ugdymo įstaigoje (R.Barkauskienė) 37

6. Socialinės pedagoginės pagalbos teikimo principai vaikams, turintiems elgesio ir emocinių sunkumų (R. Barkauskienė, A. Zacharevičienė) 40

   6.1. Socialinio pedagogo vaidmuo specialistų komandoje teikiant pagalbąvaikams su elgesio ir emociniais sunkumais 40
   6.2. Individuali pagalba vaikui, turinčiam elgesio ir emocinių sunkumų: nuo planavimo iki veiksmingumo vertinimo 42
   6.3. Socialinio pedagogo darbo su elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų turinčiais vaikais ugdymo įstaigoje kryptys 48

      6.3.1. Socialinių ir emocinių kompetencijų ugdymas 48
      6.3.2. Darbas su tėvais 50
      6.3.3. Bendradarbiavimas su pedagogais 55

Literatūra 58

Informaciniai šaltiniai 59

Įvadas

Šioje metodinėje priemonėje aptariamos trys svarbiausios vaikų, turinčių elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų, grupės. Tai aktyvumo ir dėmesio, elgesio ir emociniai sunkumai bei sutrikimai. Nors naujausiose psichikos sutrikimų klasifikacijose aktyvumo ir dėmesio problemos pastaruoju metu priskiriamos neuroraidos sutrikimams, o ne elgesio sutrikimų grupei, visgi vaikų aktyvumo ir dėmesio sunkumai turi labai daug sąsajų su elgesio ir emociniais sunkumais nuo vaikystės iki paauglystės. Šioje priemonėje nekalbama apie vaikų, turinčių neuroraidos sutrikimų – autizmo spektro, protinės negalės, kalbos raidos problemų – elgesio bei emocinius sunkumus. Edukaciniame kontekste elgesio ir emocinių sunkumų turintys vaikai yra bene daugiausia iššūkių švietimo pagalbos specialistams kelianti grupė, tačiau paradoksalu, kad tuo pačiu neretai minimizuojamas būtinumas juos suprasti daugiamačiame jų raidos kontekste. Vietoj to pasirenkama tik orientuotis į mokiniui kylančius specialiuosius (individualius) ugdymosi poreikius arba tą elgesį, kuris iškyla kaip problema ugdymo aplinkoje. Manome, kad būtent žinios, kurias suteikia medicinis-klinikinis modelis, jų integracija raidos psichopatologijos požiūriu visiems specialistams, dirbantiems su vaikais ir paaugliais, taip pat ir švietimo pagalbos srityje suteikia pamatinių ir būtinų žinių. Be jų neįmanoma navigacija itin sudėtingoje vaikų elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų matricoje. Socialiniams pedagogams, dirbantiems su elgesio ir emocijų sunkumų bei sutrikimų turinčiais vaikais, itin svarbu remtis išsamiomis žiniomis apie vaiko problemų pobūdį ir kilmę.

Šios metodinės priemonės dėmesio centre yra vaikų ir paauglių emociniai ir elgesio sunkumai bei sutrikimai, kurie yra pirminiai, o ne antrinės problemos, kylančios dėl didelių mokymosi sutrikimų, protinių negalių ar autizmo spektro problemų bei kitų negalių. Efektyvus darbas su elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų turinčiais mokiniais reikalauja daugybės žinių sričių. Visi švietimo pagalbos specialistai turi gerai suprasti įvairių sistemų, tokių kaip, bendrasis ir specialusis ugdymas, jaunimo nusikalstamumo prevencija ir intervencija, šeimos ir vaiko sveikata, psichikos sveikata, vaiko teisių apsauga, socialinė parama ir pagalba šeimoms, tarpusavio ryšį. Ši metodinė priemonė pateikia sisteminį požiūrį, kuriam svarbios yra vaiko raidos žinios, žinios apie psichopatologiją, specialiųjų ugdymosi poreikių išmanymas. Raidos psichopatologijos požiūrio taikymas užtikrina, kad į vaiko problemas žvelgiama iš visuminės perspektyvos, o ne susitelkiama ties atskirais elgesio ar emocinių sunkumų aspektais ir dar daugiau – atsitiktiniu jų priežasčių aiškinimu, kas neretai nulemia netinkamą problemos sprendimo kelią. Svarbu suprasti, kad vaiko problemos randasi sistemoje: vaikas ir jo aplinka. Tik tokia ekologinė prieiga teikiant pagalbą gali užtikrinti mokinio sėkmę.

Ši metodinė priemonės siunčia keletą svarbių žinučių tiek socialiniams pedagogams, tiek ir visai švietimo pagalbos specialistų komandai. Pirma, bet koks darbas su problema prasideda nuo jos supratimo. Taigi problemos įvertinimas yra esminė sąlyga siekiant konstruktyvaus jos

sprendimo. Antra, nėra vienos priežasties, nulemiančios vaiko elgesio ir emocinius sutrikimus ir netgi sunkumus. Kaip minėta, jie randasi veikiant daugybei veiksnių šeimoje, mokyklos aplinkoje, kitose sistemos, kurioje yra vaikas, dalyse. Būtina išsamiai suprasti vaiko funkcionavimo kontekstą turint mintyje tai, kad problemos yra determinuotos daugybės faktorių. Trečia, problemą suformuoja ne tik rizikos veiksniai, bet ir apsauginių veiksnių nepakankamumas ar nebuvimas. Todėl jau įvertinimo etape labai svarbu ieškoti resursų, apsauginių veiksnių, kurie potencialiai skatintų vaiko pozityvią socializaciją ir sumažintų negatyvios socializacijos tikimybę.

Ugdymo įstaigų socialiniai pedagogai teikia paramą tėvams ir kitiems vaiko rūpintojams suprantant vaiko raidos ir edukacinius poreikius. Socialiniai pedagogai padeda ir bendrojo ugdymo pedagogams suprasti vaiko šeimos ir kultūrinius veiksnius, kad galima būtų pasiekti norimų edukacinių rezultatų mokinių įvairovei. Jie teikia pagalbą bendrojo ugdymo pedagogams, kad šie suprastų savąjį vaidmenį vaikų su įvairiais sunkumais ir sutrikimais ugdymo procese. Socialinio pedagogo darbas skirtas daugybei vaikų, kurie turi adaptacijos ir socializacijos sunkumų, įtraukiant, be ne apsiribojant pagalba specialiųjų ugdymosi poreikių turintiems vaikams.

1. Elgesio ir emocinių sutrikimų samprata ir klasifikacija

Elgesio ir emociniai sunkumai bei sutrikimai yra įvairių mokslo ir praktikos sričių objektas, tad esama kiek skirtingo požiūrio ir jų klasifikaciją. Svarbiausios žinios apie šias problemas, jų raišką, priežastis bei raidą ateina iš mokslo apie tipišką ir nuo normos nukrypusią raidą vaikystėje ir paauglystėje. Tai raidos psichologija, klinikinė vaikų psichologija, vaikų ir paauglių psichiatrija. Šiuolaikinis požiūris į vaikų ir paauglių elgesio ir emocinius sunkumus bei sutrikimus neatsiejamas nuo raidos psichopatologijos - integruoto požiūrio apie elgesio, emocinių ir kitų sumkumų bei sutrikimų raidą ir priežastis (Kerig, Ludlow ir Wenar, 2012). Raidos psichopatologija sujungia jau minėtų disciplinų žinias į sistemingą visumą.

Lietuvos švietimo sistemoje galioja 2011 metais LR Švietimo ir mokslo ministro, Sveikatos apsaugos ministro ir Socialinės apsaugos ir darbo ministrų įsakymu "Dėl mokinių, turinčių specialiųjų ugdymosi poreikių, grupių nustatymo ir jų specialiųjų ugdymosi poreikių skirstymo į lygius tvarkos aprašas" (2011 07 13; Nr. Nr. V-1265/V-685/A1-317; suvestinė redakcija nuo 2013-08-04) patvirtintas vaikų su elgesio ir emocinių sutrikimų grupių išskyrimas. Tai vaikai, turintys aktyvumo ir dėmesio sutrikimų, elgesio sutrikimų ir emocijų sutrikimų. Detalesnis jų skirstymas glaudžiai susijęs su sveikatos sistemoje naudojamomis psichikos sutrikimų klasifikacijomis ir labiausiai su Tarptautinės statistinės ligų ir sveikatos sutrikimų klasifikacijos dešimtuoju leidimu (TLK-10). Viena vertus, tokia prieiga leidžia nesudėtingai sugretinti atskirose sistemose – sveikatos apsaugos, socialinės apsaugos bei švietimo – dirbančių specialistų žinias apie psichikos sveikatos problemas, užtikrinti sklandesnę komunikaciją tarp profesionalų, kurie dirba su tuo pačiu vaiku ar paaugliu, dalintis reikiama informacija bei bendradarbiauti diagnostikos klausimais. Kita vertus, mediciniškai orientuotos kategorijos menkai pasitarnauja ugdymo tikslams. Apibendrinant žvilgsnį į elgesio ir emocinių sutrikimų klasifikacijas, taikomas švietimo sistemoje ir sveikatos sistemoje, reikia pažymėti, kad jų sudarymo pagrindas yra kiek skirtingas. Švietimo sistemoje svarbi ugdymo prieiga: kokios vaiko būklės reikalauja individualizuoto požiūrio ir/ar pritaikymų ugdymo procese? Sveikatos sistemoje pagrindas yra asmens simptomų konsteliacija, sukelianti distresą ir funkcionavimo, tame tarpe ir akademinio, sutrikdymus.

Todėl siekiant sudaryti sąlygas vaikams, turintiems įvairių sunkumų, pasinaudoti ugdymu sudarant nuo 2011 metų įsigaliojusią vaikų, turinčių specialiųjų ugdymosi poreikių, grupių klasifikaciją, buvo pasitelktas Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (OECD; anglų k. – Organisation for Economic Co-operation and Development) požiūris į grupes skirtingų priežasčių, dėl kurių vaikui bendrasis ugdymas gali tapti sunkiai pasiekiamas. Šio požiūrio (an glų k. – 3D: Disability, Disorder, Disadvantage atitikmuo lietuvių k. yra skirstymas į A (negalės), B (sutrikimo) ir C (sunkumų) ašis) privalumas, kad jo akcentas yra ugdymas, jis grindžiamas edukaciškai ir tuo pačiu glaudžiai dera su specialiųjų ugdymosi poreikių samprata bei priežasčių, dėl ko jie kyla, įvairove.

A grupei priskiriamos mokinių grupių, dėl kurių jie turi specialiųjų ugdymosi poreikių, yra negalės. Vaikų būklės čia suprantamos kaip turinčios medicinines priežastis ir jų ugdymo poreikiai kyla iš problemų, kurias suponuoja pats sutrikimas.

B grupei priskiriamų vaikų, turinčių mokymosi, elgesio ir emocijų bei kalbos raidos ir kalbėjimo sutrikimų, ugdymosi poreikiai dažniausiai kylą dėl sąveikos tarp vaiko, jo ypatumų ir edukacinio konteksto.

1 pav. Elgesio ir emocinių sutrikimų grupės

Parengta pagal Mokinių, turinčių specialiųjų ugdymosi poreikių, grupių nustatymo ir jų specialiųjų ugdymosi poreikių skirstymo į lygius tvarkos aprašą, 2011

C grupės vaikų patiriami sunkumai yra be galo įvairūs: tai socioekonominės priežastys, kultūriniai faktoriai, laikinos krizės ir nepalankios aplinkybės. Jų specialieji ugdymosi poreikiai dažniau yra trumpalaikiai ir tokie, kad galima būtų kompensuoti jų patiriamas nepalankias ugdymui aplinkybes. Ši grupė išsiskiria didžiausia įvairove.

Kaip jau minėta, šioje švietimo sistemai skirtoje sutrikimų klasifikacijoje elgesio ir emociniai sutrikimai priskiriami taip vadinamai “sutrikimų” kategorijai, kartu su mokymosi sutrikimais ir kalbos ir kalbėjimo sutrikimais. Elgesio ir emocijų sutrikimų grupė talpina aktyvumo ir dėmesio sutrikimą ir atskiras jo formas, elgesio sutrikimus (prieštaraujančio neklusnumo bei elgesio sutrikimas) ir emocijų sutrikimai (nerimo ir nuotaikos spektro).

Reikia pastebėti, kad švietimo sistemoje taikomoje klasifikacijoje C ašis (mokiniai, turintys mokymosi sunkumų) apima vaikus ir paauglius, kurie patiria nepalankias raidos ir aplinkos sąlygas. Šios paprastai priskiriamos rizikos veiksniams, prisidedantiems prie elgesio ir emocinių sutrikimų formavimosi. Tai reiškia, kad šios grupės vaikų sunkumus turime įvertinti plačiau – atsižvelgti ne tik į jų patiriamas nepalankias raidos sąlygas, bet ir galimas jų pasekmes elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų raiškos požiūriu.

Elgesio ir emociniai sutrikimai įvardijami kaip heterogeniška grupė sutrikimų, pasireiškiančių elgesio ar/ir emocinėmis reakcijomis, ryškiai besiskiriančiomis nuo įprastų amžiaus, kultūros ir etinių normų bei išreikštu nedėmesingumu, impulsyvumu ar/ir prasta elgesio reguliacija. Jiems būdinga tai, kad jie nėra tik laikina, tikėtina reakcija į stresą keliančius aplinkos įvykius, o kaip tik pasireiškia nuolat ir ne mažiau nei dviejose skirtingose srityse, o taipogi nepasiduoda intervencijoms, taikomoms bendrojo ugdymo aplinkoje.

Edukacinėje praktikoje susiduriama ir su elgesio ar (ir) emocijų sutrikimais, ir su elgesio ar (ir) emocijų sunkumais. Tai – sutrikimo lygio nesiekiantys elgesio ar emocinių sutrikimų požymiai, trukdantys asmens socializacijai ir saviraiškai. Jei vaiko elgesys ar (ir) emocijos trukdo jo socialinei adaptacijai ir saviraiškai (neleidžia atsiskleisti), tačiau požymių nepakanka sutrikimui nustatyti, laikoma, kad vaikas turi elgesio ar (ir) emocijų sunkumų. Jie gali reikštis netinkamu, nepriimtinu, agresyviu, provokuojamu, įžūliu elgesiu tam tikrose situacijose, staigiais emocijų pokyčiais, menku savęs vertinimu, nerimu, susirūpinimu, baimėmis. Šie sunkumai atsiranda tik tam tikrose situacijose, yra laikini ir gali būti veiksmingai sprendžiami laiku suteikiant kokybišką pagalbą. Kai toks elgesys išlieka stabilus, veikia vaiko prisitaikymą gyvenime ir gali virsti sutrikimais.

2. Elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų raiška ir rizikos veiksniai

2.1. Raidos psichopatologijos požiūris

Raidos psichopatologija yra mokslinis požiūris, sisteminantis teorines idėjas ir empirinius duomenis apie sveiką ir sutrikusią vaikų raidą (Kerig, Ludlow ir Wenar, 2012). Šis požiūris į vaiko raidą yra labai naudingas bet kurio specialisto, dirbančio su vaikais ir šeimomis, taip pat ir socialinio pedagogo, kasdieniame darbe. Raidos psichopatologija kaip mokslinio požiūris talpina keletą principų, tarp kurių vaikų elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų supratimui svarbūs yra šie:

a) vaiko psichologinį prisitaikymą sąlygojančių veiksnių samprata;
b) dėmesys pozityvią raidą skatinantiems veiksniams arba riziką atsveriantiems – apsauginiams – veiksniams;
c) vaiko raidos procesų aiškinimas taikant raidos raidos trajektorijos sąvoką.

Remiantis raidos psichopatologijos požiūriu, vaiko sunkumų ir sutrikimų supratimui svarbus įprastinės, tipinės raidos supratimas. Tik tada, kai gerai žinome normatyvinės raidos pobūdį, galime geriausiai identifikuoti vaikų sunkumus atskirais raidos etapais. Tai be galo svarbu kasdieniame darbe su vaikais ir tėvais. Tėvai kartais pervertina vaiko galimybes, o kartais tampa itin jautrūs tam, kas yra vadinama normaliomis problemomis atskirais raidos etapais, pvz., paauglio opoziciškumas ar ikimokyklinuko judrumas. Dauguma vaikų psichologinių problemų pasireiškia intervale nuo pavienių simptomų, požymių ar problemų (tai elgesio ir emociniai sunkumai) iki tokių, kurios trukdo vaikui atlikti savo raidos etapui keliamus reikalavimus: ikimokyklinukams – žaisti su bendraamžiais, pradinukams – mokytis ir draugauti su bendraamžiais, save reguliuoti, paaugliams – konstruktyviai įtvirtinti tapatumą, planuoti ateitį (šiais atvejais galima kelti prielaidas apie elgesio ir emocinius sutrikimus).

Raidos psichopatologija, kaip minėta, pateikia vaiko raidą sąlygojančių veiksnių sampratą. Vaiko psichologinis prisitaikymas, jo (psichikos) sveikata suprantama kaip sudėtingas daugybės veiksnių – rizikos ir apsaugančių – sąveikos rezultatas (Sroufe, 1997).

Raidos psichopatologijoje vaiko raidai ir (ne)prisitaikymui apibūdinti dažnai vartojama raidos kelio metafora (Sroufe, 1997), įvardijama kaip raidos trajektorija. Tai suprantama kaip maršrutas, kuriuo vaikas keliauja bėgant laikui ir kurio kryptį veikia daugybė veiksnių – rizikos ir apsaugančių. Dėl to, kad kartu su rizika veikia ir apsauginiai veiksniai, skatinantys atsparumą (Giedraitytė, Bieliauskaitė, 2006), pokyčiai galimi įvairiuose raidos etapuose.

Raidos psichopatologijoje labai svarbus sąveika apibūdinamas požiūris į raidą įtakojančius veiksnius kaip susijusius tarpusavyje, nes pati žmogaus raida yra labai sudėtingas procesas. Jeigu vaikas patiria kokią nors riziką, pavyzdžiui, tėvų skyrybas, išsiskyrimą su jais dėl emigracijos ar jų ligos, hospitalizacijos, tai nebūtinai ves į psichopatologiją, t. y., elgesio ir emocinius sunkumus ar sutrikimus. Ir tai yra todėl, kad kartu veikia daugybė kitų veiksnių. Taigi, rizikos, kokia ji bebūtų, patyrimas nebūtinai veda link elgesio ir emocinių sutrikimų. Ir tai gali būti dėl to, kad priešingai rizikos veiksniams veikia apsaugantys veiksniai (Cicchetti, 2006). Kuo daugiau apsaugančių veiksnių veikia, tuo pozityvesnio galima tikėtis raidos rezultato.

Rizikos veiksniai

apibrėžiami juos siejant su neigiamais raidos padariniais (simptomais, sutrikimais, neadaptyviu fukcionavimu). Nurodoma, kad veikiant rizikos veiksniams esama sutrikimo tikimybės, o jei jų veikia daugiau, psichologinių problemų tikimybė išauga eksponentiškai (Sroufe, 1997).

Apsauginiai veiksniai

suprantami kaip asmens, šeimos ir tolimesnės aplinkos veiksniai, kurie ne tik pagerina raidą, užtikrina pozityvaus vystymosi galimybes, bet atsveria, atremia, neutralizuoja rizikos veiksnių poveikius (Sroufe, 1997).

Raidos psichopatologijos tyrimais (Kerig, Ludlow ir Wenar, 2012) įrodyta, kad rizika veikia labai įvairiomis kryptimis: tie patys rizikos veiksniai, pavyzdžiui, vaiko patiriamas fizinis smurtas gali vesti link elgesio sutrikimo paauglystėje, gali paskatinti depresiškumą arba matome vaikus, kurie tai patyrę, vėliau normaliai prisitaiko. Taip pat ir atvirkščiai: nėra vieno kelio ar atskiro rizikos veiksnio ar netgi jų rinkinio, kuris nurodytų, kad vaikas turės elgesio sutrikimą. Į kiekvieną sutrikimą atveda įvairios raidos trajektorijos.

Vaiko problemos sudėtingumą nurodo jo raidos trajektorija. Tik ją išanalizavę nuo vaiko gimimo, išskyrę tas aplinkybes, kurios apibūdinamos kaip rizika ir įvertinę apsaugančius veiksnius, galime suprasti, kada problemos iškilo, ar jos jau turi ilagalaikę istoriją, ar vaiko raida visada pasižymėjo nuokrypiu nuo normos, ar šiuo metu aktualios problemos atsirado neseniai. Visa tai yra svarbios nuorodos vaiko poreikių supratimui. Tai leidžia įvertinti vaiko problemos mąstą.

2.2. Aktyvumo ir dėmesio sunkumai bei sutrikimai

Apibūdinimas

Aktyvumo ir dėmesio sutrikimas (toliau – ADS) yra vienas dažniausių sutrikimų, prasidedančių vaikystėje. Įvairių užsienyje atliktų epidemiologinių tyrimų duomenimis, ADS pasireiškimo mastai yra nuo 3 iki 8 proc. mokyklinio amžiaus vaikų tarpe (Al-Karagully, 2006; cit. pagal Simonavičiūtė, 2013). Lietuvoje iki šiol atliktas tik vienas tyrimas apie šio sutrikimo paplitimą. Jo duomenimis, Kauno mieste ir rajone pradinių klasių moksleivių tarpe ADS paplitimas siekia 5,2% (Leskauskas ir kt., 2004; cit. pagal Simonavičiūtė, 2013). Toks paplitimas rodo, jog vaikų su ADS galima sutikti beveik kiekvienoje klasėje, tad labai svarbu tyrinėti ir suprasti sunkumus, su kuriais jie susiduria.

Tarp berniukų šis sutrikimas 2-5 kartus dažnesnis negu tarp mergaičių (Leskauskas ir kt., 2004; Al-Karagully, 2006; cit. pagal Simonavičiūtė, 2013). Dėl tokio paplitimo skirtumo tarp lyčių, geriau pažįstamas ADS tarp berniukų, nes jis daugiau tyrinėtas. Tačiau pastarojo meto tyrimai tikslingai domisi mergaitėmis ir jie atskleidžia, kad mergaičių ADS retesnis, tačiau kartais sunkesnis nei berniukų (Kerig, Ludlow ir Wenar, 2012). Į sutrikimo paplitimo skaičiavimus paprastai neįtraukiami vaikai, kurių sunkumai yra subklinikiniai, t.y., neatitinka diagnostinių nuorodų simptomų kiekiui ar kitų kriterijų diagnozei patvirtinti. Tyrimai rodo, kad vaikai turintys ADS diagnozę ir jos neturintys, bet turintys subklinikinius simptomus, turi tiek pat sutrikdytą funkcionavimą akademinėje veikloje, socialinėje ir užimtumo srityse. Tai parodo, kad vaikų patiriami ADS simptomai, netgi jei jų mažiau ar jie ne tiek intensyvūs, atsiliepia kasdieniam funkcionavimui (Kerig, Ludlpw ir Wenar, 2012).

Pagrindiniai požymiai

Aktyvumo ir dėmesio sutrikimas (ADS) pasireiškia amžiaus neatitinkančiais dėmesingumo, padidėjusio aktyvumo ir impulsyvumo simptomais. Šie požymiai išryškėja jau ikimokykliniame amžiuje, reiškiasi bent dviejose aplinkose (pavyzdžiui, namuose ir mokykloje) ir turi įtakos normaliam vaiko funkcionavimui socialinėje srityje, mokykloje, namų bei kitose aplinkose (TLK-10, 1993). Detalesnis požymių aprašas 2 lentelėje

2 pav. Aktyvumo ir dėmesio sutrikimo požymiai

Padidėjęs aktyvumas

(kitaip apibūdinamas kaip hiperaktyvumas) pasireiškia nuolatiniu judėjimu, triukšmavimu, kalbėjimu, kai to daryti negalima. Tokie vaikai dažnai nenustygsta vietoje; sunku ilgai išsėdėti vienoje vietoje; bėgioja ir laipioja, nors taip neturėtų elgtis; sunku žaisti ar dalyvauti kitoje laisvalaikio veikloje, nesukeliant daug triukšmo; dūksta ar yra įsismarkina, kad sunku nurimti, kai kas nors to paprašo.

Impulsyvumas

reiškiasi nesugebėjimu sulaukti savo eilės, atidėti noro išpildymo, nekantrumu Vaikai turintys ADS išreiškia šiuos simptomus žymiai dažniau ir stipriau nei jų bendraamžiai. Tokie vaikai dažnai išpyškina atsakymą anksčiau nei išgirsta klausimą iki galo; sunku sulaukti savo eilės; dažnai nepalaukęs (-usi) įsiterpia į kitų žmonių pokalbius ar žaidimus; dažnai ir toliau kalba, nors yra paprašytas (-a) liautis arba niekas jo/jos nesiklauso

Nedėmesingumas

Elgesys susijęs su nedėmesingumu apima nesugebėjimą pakankamai ilgai išlaikyti dėmesį, baigti pradėtą darbą, greitą išsiblaškymą. Tokie vaikai dažnai padaro žioplų klaidų arba nesukaupia dėmesio į tuos dalykus, kuriuos turėtų daryti; dažnai atrodo, kad praranda susidomėjimą tuo, ką daro; dažnai neklauso, ką kiti žmonės jam/jai sako; dažnai nebaigia pradėto darbo iki galo; dažnai yra sunku susikaupti, kad galėtų pradėti ką nors daryti; dažnai stengiasi išvengti tokių dalykų, apie kuriuos turėtų galvoti, pavyzdžiui, namų darbų; dažnai pameta dalykus, reikalingus mokyklai ar žaidimams; lengvai išsiblaško; dažnai yra užmaršus (i) (remiamasi DSM-5; APA, 2013).

Parengta pagal DSM-5 (APA, 2013).

Tipai

Pagal požymių išreikštumą, išskiriami trys aktyvumo ir dėmesio sutrikimo tipai: dominuojančio nedėmesingumo tipas, hiperaktyvumo-impulsyvumo ir mišrus tipas (TLK-10; DSM-5). Jie išskirti ir švietimo sistemoje Lietuvoje taikomame vaikų, turinčių specialiųjų ugdymosi poreikių, grupių apraše.

1) *Vaikai su padidinto aktyvumo ir impulsyvumo simptomais.* Kaip jau minėta apibūdinant pagrindinius ADS požymius, šiam tipui būdingas padidintas motorinis judrumas, negalėjimas nustygti vienoje vietoje, nuolatinis kalbėjimo poreikis, negalėjimas žaisti tyliai. Šie vaikai jau nuo ankstyvosios vaikystės tampa dideliu iššūkiu tėvystei ir edukacinei aplinkai. Šalia pagrindinių simptomų, jiems būdinga daugiau sunkumų: tai užsispyrimas, pyktis, emocijų reguliacijos sunkumai, kita. Jie labiau linkę pakliūti į įvairius įvykius, patirti traumų, atsitiktinai apsinuodyti. Šis ADS tipas labiau būdingas jaunesniems, mokyklos dar nelankiusiems vaikams. Mokykliniais metais paprastai jiems išryškėja ir nedėmesingumas. Palyginus mažas paauglių procentas patenka į šį potipį.

2) *Vaikai su išryškėjusiu nedėmesingumu* pasižymi tuo, kad itin sunku sukaupti dėmesį klasėje, jie nuolat ką nors užmiršta, juos lengvai pažeidžia bet kokie stimulai. Šie vaikai dažnai gali atrodyti mieguisti ar per mažai aktyvūs. Jų sunkumai labiausiai atsiskleidžia mokymesi ir jie turi daug daugiau mokymosi sunkumų nei vaikai su išryškėjusiu hiperaktyvumu ir impulsyvumu. Barkley (2015) taip apibendrina šių vaikų charakteristikas: dažnai užsisvajoja arba „pasiklydę rūke“, dažnai išsiblaškę, atrodo „keistoki“ ar susirūpi-

nę savimi, dažnai susipainioję arba pasimetę tarp savo minčių, atrodo apatiški ir nemotyvuoti, dažnai vangūs ir „lėtų apsisukimų“, neretai juos galima pastebėti „tuščiai spoksančius“. Vaikams, pasižymintiems tik nedėmesingumo simptomais, paprastai būdinga labiau išreikštas nerimastingumas ir depresiškumas, jei vėlgi juos lyginsime su vaikais, pasižyminčiais tik hiperaktyvumo ir impulsyvumo bruožais. Nors šių vaikų pagrindinė problema yra sutelkto arba atrankinio dėmesio stoka, jie mažiau trukdo klasėje. Būtent todėl jie dažnai nepastebimi, į juos atkreipiamas nepakankamas dėmesys ir tokiu būdu jie turi didelę ilgalaikių negatyvių akademinių, emocinių ir socialinių sunkumų. Jie daugiau linkę į drovumą, uždarumą, pasyvų socialinį elgesį. Nedėmesingojo tipo vaikams taip pat būdingas prastesnis prisitaikymas bei menkesnis pasitenkinimas gyvenimu nei vaikams, priklausantiems hiperaktyvumo–impulsyvumo tipui.

3) *Mišrus ADS tipas* pasireiškia išreikštais visų trijų grupių – nedėmesingumo, padidinto aktyvymo ir impulsyvumo požymiais. Vaikai, kurie atitinka ADS hiperaktyvumo-impulsyvumo bei mišrų tipą, dažniau pasižymi didesniu agresyvumu, impulsyvumu ir kartu pasireiškiančiomis prieštaraujančio neklusnumo ir elgesio problemomis jau nuo ikimokyklinio amžiaus. Jie dažniau atstumiami bendraamžių negu nedėmesingumo tipo vaikai. Barkley (2015) parodo, kad pagrindinis mišrųjį ADS tipą turinčių vaikų deficitas yra elgesio slopinimo trūkumas, negebėjimas atidėti ar nuslopinti atsaką. Tai nulemia kitas vaikų su dominuojančiais padidinto aktyvumo ir/ar impulsyvumo požymiais problemas, kaip antai, blogas galimybes siekti tikslo, pastangų stoką.

Šalia pasireiškiančių apibūdintų pagrindinių patiriamų sunkumų, vaikai su ADS dažnai turi ir kitokių psichologinių problemų, tokių, kaip mokymosi, griaunančio elgesio ar emocijų sutrikimai, kalbos problemos. Skirtumai, svarbūs vaikų su skirtingais ADS tipais, adaptacijai ir socialumui mokykloje, nurodomi 1 lentelėje.

1 lentelė. Vaikų su skirtingais ADS tipais ypatybių palyginimas

Ypatybė	ADS su išryškėjusiu hiperaktyvumu/impulsyvumu	ADS su išryškėjusiu nedėmesingumu
Sprendimų priėmimas	Impulsyvus	Vangus
Ribų laikymasis	Įkyrus, maištaujantis	Paiso ribų, mandagus, paklusnus
Įsitvirtinimas tarp kitų	Įsakinėjantis, įkyrus	Trūksta atkaklumo, pernelyg mandagus, romus
Dėmesio siekimas	Mėgsta pasirodyti	Drovus, kuklus, socialiai atsiribojęs
Populiarumas	Pritraukia naujų draugų, tačiau neužmezga su jais emocinių ryšių	Užmezga emocinius ryšius, tačiau bendraamžiams nėra patrauklus
Savęs suvokimas	Pervertina savo kompetencijas daugelyje sričių	Kukliai vertina savo kompetencijas
Kiti sunkumai	Opozicinis neklusnumas, elgesio sutrikimas	Depresiškumas, viduje išgyvenami (internalūs) sunkumai

Parengta pagal Taylor, 1997; Simonavičiūtė, 2013.

Įvairių tyrimų duomenimis, labiausiai paplitęs tipas yra nedėmesingumo tipas (nuo 40% iki 50% visų ADS atvejų), šiek tiek mažiau paplitęs mišrus tipas (apie 30-40%) ir rečiausiai sutinkamas hiperaktyvumo-impulsyvumo tipas (apie 10- 20%) (Graetz ir kt., 2001; Woo ir Rey, 2005; Ullebo ir kt., 2012; cit. pagal Simonavičiūtė, 2013). Nors bendras ADS paplitimas vaikams augant mažėja, nedėmesingumo tipo kaip tik gali padidėti. Tyrimai taipogi atskleidžia, jog mišrus tipas dažniausiai nustatomas mažesniems berniukams, nedėmesingumo tipas vyresnėms merginoms, o hiperaktyvumo-impulsyvumo tipas patiems jauniausiems vaikams (Biederman, Mick ir Faraone, 2000; cit. pagal Kerig, Ludlow ir Wenar, 2012). Taigi, trys ADS tipai skiriasi lyties ir amžiaus grupėse, į ką būtina atkreipti dėmesį suprantant skirtingo amžiaus berniukų ir mergaičių ADS problemas.

Manoma, jog ADS prasideda kimokykliniame amžiuje (apie 3-4 metus), tačiau ir susirūpinimas vaiku išryškėja, ir įvertinimas dažniausiai atliekamas 7-9 metų amžiuje, kai simptomai paveikia mokyklinį elgesį (Barkley, 2015). Nors simptomai paprastai sumažėja vėlyvosios paauglystės ir ankstyvosios pilnametystės metu, jaunuolis aktyvumo ir dėmesio sutrikimo "neišauga", o išmoksta valdyti savo elgesį. Todėl visu mokymosi laikotarpiu išlieka pagalbos poreikis.

Rizikos veiksniai

Tvirčiausiai įrodytos ADS priežastys yra neurobiologinės kilmės smegenų veiklos sutrikdymai bei paveldimumas. Dvynių ir įvaikinimo tyrimai atskleidžia, kad ADS požymiai daug stipriau susiję su genetiniais bei neuropsichologiniais faktoriais nei su vaiko aplinkoje fiksuojamais rizikos veiksniais. Paveldimumu aiškinama nuo 50 iki 92 proc. ADS atvejų, o kiti faktoriai tesudaro tik 1-10 proc. (Barkley, 2015). Maždaug 30-40 proc. vaikų su ADS turi artimų giminaičių su šiomis problemomis. Šiai dienai žinoma, kad vaikams, paaugliams ir suaugusiems su ADS būdinga dviejų neuromediatorių – dopamino ir norepinefrino pakankamumo ir apytakos, transportavimo smegenyse sutrikimai. Dopaminas siejamas su smegenų atsakais į patiprinimą ir dėmesio procesais, o norepinefrino apytaka – su elgesio slopinimu ir sudėtingu mokymusi (Kerig, Ludlow ir Wenar, 2012). Didesnė tikimybė vaikui išvystyti ADS tuomet, kai motina patiria komplikacijų nėštumo ar gimdymo metu. Paveldimumas vis tik išlieka pagrindiniu ir stipresniu faktoriumi nei komplikacijos. Tyrimai taipogi rodo, kad prenataliniai teratogenai (tam tikros medžiagos, blokuojančios normalų vaisiaus vystymąsi) padidina ir ADS tikimybę: tai rūkymas, alkoholis, bloga mityba, apsinuodijimai cheminėmis medžiagomis.

Kiti svarbūs ADS turinčių vaikų ypatumai

Turintys ADS vaikai, kaip jau minėta apibūdinant atskirus sutrikimo tipus, pasižymi ir daugybe kitų problemų, dėl kurių pačiam vaikui kyla sunkumų, o aplinkiniams – nusiskundimų. Tai parodo, kad vaikai su ADS turi įvairiausių problemų, kurias geriausia yra suprasti kaip platesnes sutrikimo charakteristikas. Vis dar labai dažnai ne tik tėvai, bet ir bendrojo ugdymo pedagogai bei švietimo pagalbos specialistai jas painioja su pagrindiniais ADS požymiais.

Barkley (2015) nuomone, fundamentali ADS turinčiųjų problema yra itin menkas elgesio slopinimo, už kurį atsakinga neurobiologinė disfunkcija, lygis. Elgesio slopinimas suprantamas kaip bendroji funkcija, kuri užtikrina geresnį refleksijos, vaizduotės, empatijos ar kūrybiškumo panaudojimą bei sudaro sąlygas elgesio lankstumui, geresniam numatymui ir brandesnei elge-

sio reguliacijai. ADS turintys vaikai kaip tik dėl elgesio slopinimo stokos patiria visą eilę sunkumų, kurie tampa aplinkinių (tėvų, mokytojų, bendraklasių) nusiskundimais:

a) *sunkiai valdomas elgesys* (jį trikdo nedėmesingumas ir dezorganizacija, impulsyvumas, hiperaktyvumas);
b) *socialiniai emociniai sunkumai* (dėl neteisingai suvokiamų socialinių signalų, perdėto reaktyvumo, emocijų, ypač pykčio valdymo sunkumų),
c) *vykdomųjų funkcijų sunkumai* (jų vaikas negali adaptyviai panaudoti dėl elgesio slopinimo trūkumo)
d) *prastas bendras funkcionavimas mokykloje* yra galutinė neveikiančių dėmesio, elgesio slopinimo, vykdomųjų funkcijų pasekmė.

Remiantis moksliniais pastarojo meto tyrimais, ADS reikia suprasti pirmiausia kaip neuropsichologinį sutrikimą. Jau DSM-5 (APA, 2013) ir būsimoje TLK-11 klasifikacijoje šis sutrikimas priskiriamas neuroraidos sutrikimų grupei, o ne elgesio sutrikimams. Jei ADS suprantame kaip elgesio problemą, turime tikslą sumažinti griaunančio elgesio simptomus, tikintis, jog to pagerės santykiai su bendraamžiais, tėvais ir mokytojais bei sustiprės mokymosi pasiekimai. ADS supratimas kaip neurobiologiškai sąlygotos problemos išplečia intervencijų repertuarą ir duoda itin svarbią nuorodą, kad pagrindinės intervencijos turi būti teikiamos artimiausioje ugdymo aplinkoje, t.y., klasėje vaiką ugdančio mokytojo bei specialiojo pedagogo. Kai ADS suprantame kaip elgesio problemą, praleidžiama labai svarbi vaikui reikalingos pagalbos dalis, o intervencijų pastangos nukreipiamos į elgesį – socialinės sąveikos sunkumus, komplikuotus santykius su tėvais ir mokytojais, opozicinio neklusnumo ir elgesio sutrikimo simptomatiką. Tai yra antrinės ADS turinčių vaikų problemos. Jos, žinoma, turi būti atlieptos ir koreguojamos, tačiau šiais atvejais jau apie sutrikimo pasekmes, darbas su kuriomis yra daug sudėtingesnis nei su pirmine problema.

Mitai apie ADS priežastis

ADS kaip ne kuris kitas sutrikimas jo priežasčių (rizikos veiksnių) požiūriu yra apipintas daugybe mitų. Moksliniais tyrimais atmesta daugybė mitų apie priežastis, tokias kaip cukraus vartojimas ar per mažas jo kiekis, jautrumas maistui, maisto priedai, vitaminų stoka, televizija ir video žaidimai (pastarieji tik dabar pradedami sistemingai tyrinėti), mielės, fluorografiniai tyrimai, alergijos, aplinkos toksiškumas (Barkley, 2015). Dar viena priežastis, priklausanti mitų kategorijai apima psichosocialinius faktorius, daugiausia blogą tėvystę. Jei tai būtų priežastis, visi vaikai šeimoje turėtų šį sutrikimą. Veikiau yra taip, kad „negatyvus motinų elgesys su ADS turinčiais vaikais yra atsakas į sunkiai valdomą vaiko elgesį, o ne to elgesio priežastis“ (Barkley, 2015).

2.3. Elgesio sunkumai ir sutrikimai

Mokinių, turinčių specialiųjų ugdymosi poreikių, grupių nustatymo ir jų specialiųjų ugdymosi poreikių skirstymo į lygius tvarkos apraše (2011) nurodoma, kad elgesio sutrikimai pasireiškia pasikartojančiu ir nuolatiniu kitų teises pažeidžiančiu, agresyviu ir provokuojamu, įžūliu elgesiu. Turintiesiems šių sutrikimų būdingi pykčio proveržiai, dirglumas, irzlumas, šiurkštumas, nemandagumas, autoritetų neigimas, maža tolerancija frustracijai, atsakomybės stoka, negebėjimas užsibrėžti ir siekti tikslo, užuojautos, gėdos, įžvalgų stoka. Tai užkerta kelią sėkmingam funkcionavimui akademinėje aplinkoje, sukuria pavojų sau ar bendraamžiams, užkerta kelią pilnaverčiam dalyvavimui bendrajame ugdyme.

Elgesio sutrikimai nustatomi, kai toks elgesys trunka ilgiau nei 6 mėnesius, be to, būtina atsižvelgti į vaiko amžiaus tarpsniams būdingus elgesio ypatumus. Apraše taip pat nurodoma, kad elgesio sutrikimai klasifikuojami į du pogrupius: opozicinio neklusnumo sutrikimą ir elgesio sutrikimą.

Opozicinio neklusnumo sunkumai ir sutrikimas

Apibūdinimas

Opozicinio neklusnumo sutrikimas
apibrėžiamas kaip pasikartojantis negatyvus, ignoruojantis, nepaklusnus ir priešiškas elgesys, nukreiptas išskirtinai į autoritettingą figūrą (dažniausiai tėvus, globėjus mokytojus, auklėtojus).

Esminis vaikų, turinčių šį sutrikimą, požymis yra nepaklusnumas, konfliktas tarp kontrolės ir paklusnumo, konfliktas su autoritetu. Šalia to, sutrikimui būdingi šie išreikšti požymiai: dažni amžiaus neatitinkantys ir neįprasti pykčio protrūkiai, dažni ginčai su suaugusiais, dažni atsisakymai vykdyti suaugusių reikalavimus, taisyklių pažeidimai, tyčiniai veiksmai (daro tai, kas piktina ir įkyri kitiems žmonėms), dažnai kaltina kitus dėl savo klaidų ir neteisingo elgesio, dažnai įsižeidžia ir lengvai supyksta, pyktis dažnai išlieka arba būdingas pasipiktinimas, piktdžiuga ar kerštingumas. Galima pastebėti, kad požymiai pasidalija į dvi grupes, apibūdinamas per elgesio (užsispyrimas, kietakaktiškumas) ir per emocijų (dirglumą, emocijų proveržiai) kriterijus.

Paprastai vaikai pradeda rodyti opozicinį elgesį pakankamai anksti – apie 3-4 metus ir šiuo laikotarpiu tai yra normatyvinis elgesys, nes vaikai dar tik mokosi bendradarbiauti. Tyrimai rodo, kad normalios raidos vaikai paprastai nevykdo trečdalio tėvų komandų. Problema šis elgesys laikomas tuomet, kai jis suintensyvėja, padažnėja, išlieka amžiuje, kai iš vaiko jau tikimasi savikontrolės ir taisyklių priėmimo, t.y., maždaug apie 6 metus. Tai kaip tik tas laikas, kai vaikas pradeda formalųjį ugdymą – priešmokyklinę klasę ir pradinę mokyklą. Opozicinis neklusnumas kaip problema laipsniškai stiprėja per pirmuosius devynerius metus. Opoziciškas elgesys

ankstyvoje vaikystėje maždaug vienodai pasireiškia mergaitėms ir berniukams, vėliau, kai jis transformuojasi į sutrikimą apie 6-uosius metus, dažnesnis berniukams ir dažniau jiems išlieka vėlyvoje vaikystėje, t.y., pradinės mokyklos laikotarpiu.

Sutrikimu toks elgesys laikomas tada, kai jis yra stabilus, trikdo vaiko akademinę veiklą, nes vaikas pastangas skiria konfliktui su jam reikalavimus keliančiomis (autoritetingomis) figūromis. Ilgainiui blogėja ir vaiko socializacija, santykiai su bendraamžiais. Opoziciškumas neretai matomas kaip jėgų kova. Jis laikomas kartais švelnesne elgesio sunkumų ar sutrikimo forma, nes nėra agresyvumo, atnešančio žalą kitiems, bet yra negatyvumas, ginčijimasis, neklusnumas. Šių sunkumų turintys vaikai negeba bendradarbiauti su suaugusiais ar bendraamžiais ir tai sukuria rimtas kliūtis socialinei ir akademinei sėkmei.

Rizikos veiksniai

Šeimos aplinka yra labai svarbi opozicinio neklusnumo formavimuisi. Tėvų netinkamas elgesys – labiausiai šiurkštus elgesys – yra susijęs su didesne rizika išvystyti šį sutrikimą. Tyrimais įrodyta, kad tokių vaikų tėvai:

a) yra labiau negatyvūs ir kritiški savo vaikams;
b) jų elgesys labiau gąsdinantis, priešiškas, nervingas, atšiaurus;
c) duoda vaikui pakankamai daug nurodymų, palieka mažiau erdvės bei laiko juos įvykdyti ar reikalauja paklusimo tuojau pat, nespėjus vaikui atlikti vieną paliepimą jau deleguoja kitą;
e) naudoja neaiškias, vaikui perdėm sudėtingas ar miglotas komandas (pvz., „kaip tu manai galima žiūrėti televizorių, kai čia tiek daug netvarkos?“) vietoj aiškių (pvz., „valgyk sriubą arba nebus ledų“);
f) palaiko ir pastiprina vaiko negatyvistišką elgesį ir pasipriešinimą, reaguodami dažniau į jį, o ne pozityvų elgesį;
g) vertina savo vaikų elgesį kaip tyčinį ir kenkėjišką, o save kaip bejėgius ir nekompetentingus. Manymas, kad vaiko elgesys yra tyčinis, skatina jų jausmą, kad negali suvaldyti vaiko, o tai verčia imtis dar šiurkštesnės disciplinos.

Prievartos teorija, sukurta G. R. Patterson (1992), remiasi socialinio išmokimo teorija ir aprašo faktorius, kurie „ištreniruoja“ vaiką priešiškam ar net agrresyviam elgesiui. Tyrinėdami tėvus vaikų su elgesio problemomis jie rado, kad šie tėvai dažniau nei kiti pozityviai pastiprina vaiko negatyvistišką ir agresyvų elgesį, pvz., jį vertina kaip žaismingą ar juokingą. Tuo pačiu tėvai patys pratrūksta pykčiu, taiko bausmes, elgesiui koreguoti nustato griežtas ir net žiaurias priemones, tačiau jų nestebi. Taigi dažniausiai tėvų atsakuose į vaiko elgesį nėra sistemos. Iš kitos pusės, tie patys tėvai ignoruoja ar nesistemingai pastiprina prosocialų vaiko elgesį.

Tai leido Patterson ir jo kolegoms daryti išvadą, kad elgesio problemų pradžia ir tęstinumas susijęs su neadaptyviomis vaikų-tėvų tarpusavio sąveikomis.

Vaikų savikontrolė, emocijų reguliacija, reikalavimų ir taisyklių įvidinimas nesivysto vakuume. Tėvai moko, rodo asmeninį pavyzdį. Svarbu ne vien tėvų elgesys, bet ir balso intonacija, su kuria komunikuojami paliepimai, tėvų reakcijos stiprumas, kuomet jie reaguoja į vaiko nepaklusnumą. Tėvų-vaikų tarpusavio sąveikos ypač svarbios ankstyvuoju laikotarpiu, kuomet tik formuojasi vaiko neklusnumas ir opoziciškumas, nes šiuo laiku svarbu tiek vaikų gebėjimas paklusti, tiek tėvų lūkesčiai vaiko paklusimui. Kai tėvai ypač stipriai reaguoja į vaiko elgesį, kyla frustracija vaikui ir pradeda suktis netinkamas tarpusavio sąveikos ratas, kuris ilgainiui perauga į nuolatinį tėvų-vaikų nesuderinamumą.

Green ir Doyle (1999; cit. pagal Kerig, Ludlow ir Wenar, 2012) irgi sutinka, kad vaiko ir tėvų nesuderinamumą yra svarbus opozininio elgesio problemų ir sutrikimo formavimuisi bei tęstinumui, tačiau sako, kad bet tame svarbūs ne tik tėvų, bet ir vaiko faktoriai: kai kuriuos vaikus daugiau nei kitus itin pažeidžia jų ypatumų neatitinkantis tėvų elgesys, jie reaktyviau ir intensyviau reaguoja į šiurkščią ar nepastovią tėvų discipliną. Tai tokios vaiko charakteristikos kaip sunkesnis temperamentas, kalbos raidos problemos, emocijų reguliacijos sunkumai ir anksti išryškėjantys vaiko ADS požymiai.

Šalia negatyvios tarpusavio sąveikų grandinės bei vaiko-tėvų nesuderinamumo veiksnių, kiti šeimos faktoriai taip pat svarbūs. Tai pačių tėvų socialinės adaptacijos stoka, alkoholizmas, kivirčai šeimoje. Visa tai sudaro sąlygas tokiai aplinkai, kuri neleidžia vaikui suprasti, nei kokie yra elgesio standartai, nei kokia yra disciplina – tėvai naudoja tai per daug, tai per mažai kontrolės.

Šiurkšti tėvų disciplina yra unikalus opozicinio neklusnumo sunkumų ir sutrikimo rizikos veiksnys.

Elgesio sunkumai ir sutrikimas

Apibūdinimas

Kai kuriose šalyse skaičiuojama, kad kreipimasis dėl elgesio problemų apima nuo nuo 30 iki 50 procentų kreipimosi atvejų į vaikų ir paauglių psichikos sveikatos specialistus. Vaikai, kurie turi šių problemų, išgyvena didelį distresą ir sutrikdymus beveik visose prisitaikymo srityse, palyginus su vaikais, turinčiais kitų psichikos sveikatos sutrikimų (Lambert, Wahler, Andrade, & Bickman, 2001). Kuo anskčiau šios problemos prasideda, tuo didesnė jų tęstinumo rizika link delinkventaus ir asocialaus elgesio, smurto, svaigiųjų medžiagų ir alkoholio vartojimo, sutrikdytų socialinių ryšių.

Esminis elgesio, priskirtino elgesio sutrikimo kategorijai, požymis yra nuolatinis kitų teises ir amžių atitinkančias visuomenėje nustatytas elgesio normas pažeidžiantis elgesys. Elgesio sunkumai gali gali reikštis viena ar keliomis žalos formomis. Tai (1) agresyvus elgesys sy gyvūnais ir žmonėmis, (2) nuosavybės gadinimas, (3) melavimas, apgaulės ir vagystės bei (4) rimti statuso ir taisyklių pažeidimai. Detalesnis aprašymas 3 pav.

Labai artimas elgesio problemų bei socialiai nepriimtino elgesio sąvokoms, ypač kalbant apie paauglius, yra ir delinkventaus elgesio apibrėžimas. Delinkvencija pirmiausia yra teisės terminas, nurodantis jaunesnio nei 18 metų vaiko ar paauglio įstatymus pažeidžiantį elgesį (Barkauskienė, Gervinskaitė-Paulaitienė, Čekuolienė, Adler, 2018). Delinkvencija apima ne tik veiksmus, kurie laikomi nusikalstamais, neatsižvelgiant į nusikaltusiojo amžių (pvz., smurtiniai nusikaltimai, vagystės, vandalizmas, narkotikų vartojimas ir platinimas), bet ir statuso pažeidimus (pvz., bėgimas iš namų, mokyklos nelankymas, alkoholio vartojimas), kurie, padaryti pilnamečio asmens, nebūtų laikomi nusikalstamais. Nors dažniausiai į probleminį, asocialų ir delinkventinį elgesį yra žiūrima kaip į vienalytį reiškinį, svarbios dvi jo dimensijos. Pirmoji apibūdina „atvirą“, agresyvų ir priešišką asocialų elgesį, kita – „užslėptą“, neagresyvų asocialų elgesį (Burt, 2012; cituojama pagal Barkauskienė ir kt., 2018). Agresyvus elgesys apibūdina atviresnį, matomesnį probleminį elgesį, tokį kaip dažnas mušimasis ir ginčijimasis, o taisykles laužantis elgesys – labiau slaptą probleminį elgesį – vagystės, mokyklos nelankymas ar vandalizmas.

3 pav. Elgesio sutrikimo požymių grupės (parengta pagal TLK-10 ir DSM-5)

Agresyvus elgesys su gyvūnais ir žmonėmis

Dažnai inicijuoja mužtynes, naudoja (bent vieną kartą) ginklą ar daiktą, galintį sukelti kitiems žmonėmsrimtus sužeidimus; žiauriai elgiasi (bent vieną kartą) su žmonėmis, dažnai baugina, šaltažuoja, ieško priekabių, tyčia sukelia kitiems skausmą, žemina ar kankina, žiauriai elgiasi (pasielgė) su gyvūnais, įvykdo (bent vieną kartą) įvykdė nusikaltimą aukai matant (pvz., apiplėšė).

Melavimas ir vagystės

Dažnai meluoja ar nesilaiko žodžio, kad gautų naudos ar išvengtų atsakomybės, įsilaužia į namus ar automobilius, vagia vertingus daiktus nematant aukai iš namų ar kitų vietų.

Nuosavybės gadinimas

Tyčia gadina (bent vieną kartą) kitų žmonių nuosavybę, tyčia padega (bent vieną kartą) su rizika ir noru sukelti rimtus nuostolius.

Rimti taisyklių pažeidimai

Nepaiso tėvų draudimų ir dažnai pasilieka lauke sutemus (iki nesant 13 metų), dažnai praleidžia pamokas (iki nesant 13 metų), pabėga iš tėvų ar globėjų namų (neapima pabėgimų, kad išvengtų fizinio ar seksualinio smurto).

Parengta pagal TLK-10 ir DSM-5.

Tipai

Tiek Mokinių, turinčių specialiųjų ugdymosi poreikių, grupių nustatymo ir jų specialiųjų ugdymosi poreikių skirstymo į lygius tvarkos aprašas (2011), tiek psichikos sveikatos sutrikimų klasifikacijos (pvz., DSM-5) skiria dvi elgesio sunkumų raidos formas:

1) Elgesio sunkumų ir sutrikimo pradžia vaikystėje: bent vienas elgesio sutrikimo požymis turi „pasirodyti“ iki 10 metų amžiaus. Anksti išryškėjusios elgesio problemos turi tendenciją išlikti ir progresuoti į agresyvų, asocialų elgesį. Tai dažniau būdinga berniukams. Vaikai pasižymi tuo, kad šalia elgesio sutrikimą apibūdinančių požymių, jie turi ir daugybę kitų sunkumų: būdingi išreikšti neuropsichologiniai ir kognityviniai trūkumai (dėmesio sunkumai, kalbos raidos problemos), jie yra sudėting(esni)o temperamento, impulsyvūs, didesnės emocijų reguliacijos problemos. Šie vaikai ateina iš namų, kur stebima daug šeimos nestabilumo, konfliktų, jų tėvų tėvystės praktikos mažiau efektyvios.

2) Elgesio sunkumų pradžia paauglystėje: elgesio sunkumai randasi vėliau nei 10 metų ir dažniausiai apima neagresyvų socialiai nepriimtiną elgesį: paauglio elgesiui dažnai būdingas melavimas, vagystės, alkoholio ar narkotinių medžiagų vartojimas. Šie paaugliai, lyginant su tais, kurių sunkumai prasidėjo dar iki paauglystės, turi geresnius socialinius įgūdžius ir geresnius santykius su bendraamžiais, geriau mokosi, todėl turi ir geresnę sėkmingesnės raidos prognozę. Pažymėtina, kad šis elgesio problemų raidos kelias paprastai dažnas mergaitėms: jų elgesio problemos dažniau atsiranda paauglystėje.

Moffitt (2003) aprašo, kad **vaikystėje prasidedantis elgesio sutrikimas** formuojasi per vaiko socializaciją pažeidžiantį raidos mechanizmą. Sunkus ir pažeidžiamas vaikas ((pvz., impulsyvus, turintis kalbos raidos sunkumų) susiduria su neadekvačia auklėjimo aplinka (pvz., prasta priežiūra, prastos mokyklos). Toks vaikas negali sukurti gerų socialinių santykų su asmenimis nei šeimoje, nei aplinkos už jos ribų. Šie sutrikdymai nulemia nuolatinį pažeidžiamumą, negatyviai įtakoja vaiko psichosocialinį prisitaikymą įvairiuose raidos etapuose.

Moffitt (2003) paauglystėje prasidedančias elgesio problemas apibūdinama kaip perdėtą paauglio protesto išraišką. Šis maištavimas – tai dalis proceso, kurio dėka paauglys pradeda kelią link savo tapatumo ir savasties jausmo atradimo, bet tam pasirenka neadaptyvų kelią, pvz., pažeidžiant visuomenės normas). „Padrąsinimą“ neretai teikia asociali paauglių grupė.

Rizikos veiksniai

Murray ir Farrington (2010; cit pagal Kerig, Ludlow ir Wenar, 2012), atlikę ilgalaikių tyrimų, skirtų elgesio sutrikimo ir delinkventinio elgesio rizikos veiksnių analizei, apžvalgą išskiria individualius, šeimos ir socialinius rizikos veiksnius. Jie teigia, kad vaikystėje patirtas smurtas, kitaip tariant, traumavimas vaikystėje, per keletą priežastinių mechanizmų sietinas su socialiai nepriimtinu elgesiu paauglystėje. Raidos psichopatologijos požiūriu, smurtas ir apleistumas yra vidutinės laukiamos aplinkos, kuri yra reikalinga sveikai vaiko raidai užtikrinti, sutrikdymas

(Cicchetti & Valentino, 2006; cit. pagal Kerig, Ludlow ir Wenar, 2012). Daugybė tyrimų, parodė, kad į nepilnamečių justiciją patenkančių paauglių populiacijoje ypač dažna yra trauminė patirtis. Tyrimų rezultatai rodo, kad net 90 proc. šios populiacijos paauglių turi trauminės patirties istoriją, o 50 proc. jų kentėjo nuo pakartotinių ar kelių vienu metu pasireiškusių traumų (Dierkhising et al., 2013; cit. pagal Barkauskienė ir kt., 2018). Tai vaikystėje išgyventas fizinis smurtas, emocinis smurtas, seksualinė prievarta ar apleistumas. Tyrimai rodo, jog vienas iš pagrindinių delinkventinio elgesio paauglių raidos trajektorijos bruožų yra trauminė patirtis.

Elgesio sunkumams ir sutrikimams svarbūs ir kiti veiksniai, kurių apibendrinimas pateikiamas 2 lentelėje.

2 lentelė. Elgesio sunkumų bei sutrikimo rizikos veiksniai

Rizikos kontekstas	Rizikos veiksniai
Biologinis kontekstas	- Rūkymas, alkoholio, svaigiųjų medžiagų vartojimas nėštumo metu - Paveldimumas, genetiniai veiksniai - Sunkus temperamentas
Individualus kontekstas	- Savireguliacijos ir emocijų reguliacijos problemos - Prosocialių emocijų stoka - Psichikos teorijos, socialinės kognicijos, mentalizacijos problemos - Pozityvios nuostatos agresijos atžvilgiu - Prasti akademiniai pasiekimai - Hiperkatyvumo problemos
Šeimos kontekstas	- Nesaugus ar dezorganizuotas prieraišumas - Tėvų psichopatologija - Netinkamos tėvystės praktikos, auklėjimo stilius, prievartinės tarpusavio sąveikos - Skirtingi tėvų ir kitų vaikui reikšmingų žmonių požiūriai į auklėjimą - Agresyvaus elgesio ir emocijų reguliacijos deficito modeliavimas - Smurtas ir nepriežiūra, trauminis patyrimas
Socialinis kontekstas	- Afiliacija su nusikalstančiais bendraamžiais ir vyresniais asocialaus elgesio asmenimais - Atstūmimas prosocialių bendraamžių grupėje
Kultūrinis kontekstas	- Rizikinga kaimynystė (skurdas, smurtas bendruomenėje) - Mokyklos aplinka (muštynės, menkas fokusas į mokymąsi, tvarkos ir struktūros palaikymą, žemi mokytojų lūkesčiai). - Medija, skatinanti palankias nuostatas agresijos atžvilgiu

Parengta pagal (Kerig, Ludlow ir Wenar, 2012).

Taigi, prie elgesio sunkumų ir sutrikimo formavimosi prisideda daugybė rizikos veiksnių. Labai svarbu suprasti, kaip panaudoti informaciją apie rizikos veiksnius. Pagrindinis klausimas – kaip tarpusavyje veikia šie rizikos veiksniai?

Pirma, nėra vieno rizikos veiksnio atsakingo už elgesį, kuris kelia problemų.

Antra, remiantis aukščiau aprašytu raidos psichopatologijos požiūriu, tik dinamiška ir abipusė daugybės veiksnių sąveika turi įtakos tiek sveikai, tiek neadaptyviai raidai (Sroufe, 1997).

Trečia, apsaugantys veiksniai irgi įsijungia į šią kompleksišką sąveiką su rizikos veiksniais.

Mokyklos personalas – administracija, mokytojai ir švietimo pagalbos specialistai, dirbdami su vaikais, turinčiais elgesio problemų, turi atsižvelgti į visus biopsichosocialinius veiksnius!

Kita svarbi informacija apie elgesio sunkumus bei sutrikimą

Elgesio sutrikimo pradžia maždaug apie 10-12 metus, o ankstyviausi požymiai, kurių vienas svarbiausių yra žiaurus elgesys su gyvūnais, prasideda maždaug 6-7 metų amžiuje. Neagresyvios elgesio formos – vagystės, įsilaužimai – stiprėja paauglystėje, o agresyvumas mažėja.

Ugdymo aplinkoje pasireiškiantis elgesio sutrikimas sutrikdo vaiko ir paauglio sėkmę klasėje: vaikai ir paaugliai prastai prisitaiko, nes jų blogi santykiai su bendraamžiais susiję su akademinių ir socialinių įgūdžių trūkumais, kurie nuolat gilėja. To pasekoje jie praleidinėja pamokas, dėl ko ilgainiui nebaigia mokslo. Šalia to, nemažai vaikų su elgesio sutrikimu atitinka specialiųjų poreikių reikalingumo įvertinimo kriterijus. Dėl to labai svarbi ankstyvoji identifikacija ir intervencija, nes tai apsprendžia tolesnes šių vaikų raidos pasekmes. Ankstyvųjų elgesio sutrikimo požymių atpažinimas ir rizikos įvertinimas yra svarbus prevencinis žingsnis, saugantis vaiką nuo tolesnės jo problemų progresijos į elgesio sutrikimą. Jei šis ankstyvasis probleminis elgesys nekoreguojamas, tikimybė, kad jis progresuos į rimtas elgesio problemas (agresiją, kitą socialiai nepriimtiną elgesį), yra gana didelė.

Svarbus aspektas yra probleminio elgesio ir elgesio sutrikimo skirtis. Turint mintyj, kad elgesio sunkumų rizika labai glaudžiai susijusi su šeimos aplinka, visada svarbu apsvarstyti socialinį, ekonominį ir kultūrinį probleminio elgesio kontekstą. Kai kurie vaikų elgesio sunkumai gali būti jų adaptacijos sudėtingomis sąlygomis pasekmė. Vaikų elgesio problemos sukelia daug diskomforto aplinkai, kurioje jie yra, bet svarbu nepatologizuoti vaiko, o ypač paauglio elgesio. Šie gi neretai patenka į problemas dėl jaunatviško nekonformizmo, aštrių pojūčių paieškos, nepriklausomo mąstymo. Taigi, elgesio sunkumų sritis kaip ne kuri kita kelia daugybę etinių iššūkių ir dilemų.

2.4. Emociniai sunkumai ir sutrikimai

Apibūdinimas

Mokinių, turinčių specialiųjų ugdymosi poreikių, grupių nustatymo ir jų specialiųjų ugdymosi poreikių skirstymo į lygius tvarkos apraše (2011) nurodoma, kad emocijų sutrikimai pasireiškia nerimu dėl savo elgesio, mokslų, namų darbų, egzaminų, ateities ir kitų dalykų, įprastos veiklos vengimu, nuolatine liūdna nuotaika, nelaimingumu, irzlumu, jautrumu, ankstesnio susidomėjimo praradimu bei nuovargiu ir įtampa. Emociniams sunkumams būdingas socialinis suvaržymas, drovumas, nerimastingumas ir nelaimingumas. Šie sunkumai yra nuolatiniai ir žymūs, neatitinka raidos etapui būdingo elgesio ir trikdo asmens mokymosi veiklą, gebėjimus užmegzti ir palaikyti patenkinamus tarpusavio santykius su bendraamžiais bei suaugusiaisiais.

Manoma, kad emocinių sunkumų turi 4-8 proc. vaikų nuo 7 iki 15 metų (Kerig, Ludlow ir Wenar, 2012). Tarp globos įstaigose augančių panašaus amžiaus vaikų emocinių sunkumų paplitimas yra kiek didesnis. Emociniai sunkumai, atvirkščiai nei elgesio, šiek tiek dažniau nustatomi mergaičių nei berniukų imtyje. Be to, mergaičių, kenčiančių nuo šių sutrikimų, procentas auga su amžiumi, kai berniukų imtyje tokia tendencija nėra stebima (Kerig, Ludlow ir Wenar, 2012). Nerimo sutrikimai dažniausiai prasideda vaikystėje ir ankstyvoje paauglystėje, o nuotaikos sutrikimai – vėlesniu periodu, paprastai jau besibaigiant paauglystei.

Vaikai, patiriantys emocinius sunkumus, kenčia viduje ir dažnai nėra pastebimi aplinkos. Vis dėlto šių problemų pasireiškimas tampa vis didesne problema aplinkiniams tiems vaikams augant. Dažniausiai tėvai ar mokytojai pastebi vaikų emocinius sunkumus tuomet, kai jiems patiems šių vaikų socialinis santūrumas bendravimą, buvimą su vaiku ar jo mokymą daro sunkiu. Kadangi šie vaikai nekelia tokių didelių sunkumų mokymo įstaigoms ir šeimoms kaip kad besielgiantys agresyviai ar socialiai nepriimtinai, jie neretai lieka nepastebėti ir tik dalis vaikų gauna pagalbą.

Nors vaikų patiriami įvairūs emociniai sunkumai yra labai glaudžiai tarpusavyje susiję, juos sunku atskirti, todėl daugelio šalių specialiojo ugdymo kontekste jie dažniau sujungiami į vieną grupę „emocijų sutrikimai“ (angl. – emotional disturbance). Pabrėžiant jų įtaką funkcionavimui mokykloje, dažniausiai aprašomi tokie požymiai:

a) negebėjimas sukurti ir palaikyti abipusių santykių su bendraamžiais ir mokytojais;
b) netinkamos emocinės reakcijos (jausmai) įprastoje aplinkoje ar situacijose;
c) nuolatinė nelaimingumo nuotaika ar depresija;
d) nuolat pasireiškiantys fiziniai simptomai ar baimės, susijusios su asmeninėmis ar mokyklos problemomis.

Lietuvoje švietimo sistemoje naudojamoje klasifikacijoje emociniai sunkumai bei sutrikimai skirstomi į dvi didesnes grupes – nerimo ir nuotaikos problemas, kurios trumpai pristatomos žemiau.

Nerimastingumas bei nerimo sutrikimai

Nerimo sunkumai ir sutrikimai suprantami kaip streso reguliacijos ar atsakų į baimę sistemos disfunkcija. To pasekoje atsiradusi simptomatika varijuoja nuo nuolatinio ir nespecifinio nuogąstavimo, susirūpinimo iki intensyvių, visa užvaldančių baimių. Šiame intervale bendra yra baimės ir streso būsenos. Edukaciniame kontekste tai smarkiai paveikia vaiko funkcionavimą mokykloje ar/ir mokymosi veikloje. Šio pogrupio emociniai sutrikimai apima tokias problemas kaip atsiskyrimo nerimas vaikystėje, socialinis nerimas, generalizuoto nerimas, selektyvusis mutizmas, specifinės baimės. Klinikinio medicininio modelio klasifikacijose (TLK-10; DSM-5) jie aprašomi kaip nerimo sutrikimai. Detalesnis požymių aprašymas pateikiamas 3 lentelėje.

3 lentelė. Dažniausi nerimo sutrikimai vaikystėje ir paauglystėje

Sutrikimas	Apibūdinimas
Atsiskyrimo nerimo sutrikimas	Raidos etapo neatitinkantis ir perdėtas nerimas, kai reikia išeiti iš namų ar atsiskirti nuo asmens, prie kurio yra prisirišęs.
Generalizuoto nerimo sutrikimas	Perdėtas nerimas dėl daugybės situacijų; suvokimas, kad susirūpinimas nekontroliuojamas.
Selektyvusis mutizmas	Dėl stipraus patiriamo nerimo vaikas nustoja kalbėti. Yra bent viena aplinka, kur vaikas nekalba (dažnai tai būna ugdymo įstaigos aplinka) ir bent viena aplinka, kurioje kalba (pvz, namai).
Socialinis nerimas	Vaikas nejaukiai jaučiasi šalia kitų. Maži vaikai atrodo drovūs, tačiau viduje išgyvena stiprų nerimą, nori atsitraukti. Baiminasi ir vengia situacijų, kuriose yra vertininami ar jaučia, kad kiti gali juos vertinti, turėti jiems lūkesčių.

Teikiant pagalbą mokykloje vaikams, turintiems emocinių sutrikimų, ne tiek svarbu nerimo sutrikimo pobūdis, kiek išskirti bei įvardinti, kokius sunkumus ir kokiu raidos etapu jie sukelia akademinei veiklai bei socialiniam funkcionavimui. Kalbant apie vaikų nerimo sutrikimus, labai svarbus raidos aspektas (jis aptariamas skyriuje žemiau), todėl atkreiptinas dėmesys į tai, kad, kas yra normalu jaunesniame amžiuje, jau yra netinkama vyresniame (pvz., atsiskyrimo baimė).

Vaikams ir paaugliams, turintiems nerimastingumo problemų ir nerimo sutrikimų, būdingi tokie bendri bruožai:

a) žemesni akademiniai pasiekimai (vaikas mokosi blogiau negu galėtų);
b) vengia atsakinėti per pamokas;
c) neturi draugų arba turi jų mažiau nei bendraamžiai;
d) padidintas priklausomumas nuo kitų (pvz., mokytojos);
e) susiaurėja užklasinė veikla;
f) praleidinėja pamokas, ilgainiui gali iškristi iš mokyklos.

Dalis vaikų ir paauglių dėl nerimastingumo gali išvystyti tai, kas aprašoma kaip mokyklos baimė. Visgi tai nėra tinkamas termino vartojimas, nes jis nurodo, kad vaikas bijo mokyklos. Išties, taip yra nebūtinai ir tikslesnis būtų mokyklos atsisakymo (angl. – school refusal) terminas, kadangi nenoras ir/ar negalėjimas eiti į mokyklą gali būti paskatintas daugybės priežasčių ir ne visos jos apima nerimastingumo būsenas ar nerimo sutrikimus. Galimų mokyklos atsisakymo priežasčių sąrašas pateikiamas 4 lentelėje.

4 lentelė. Galimos mokyklos atsisakymo priežastys

Problema	Vaiko mintis
Atsiskyrimo nerimas	Kažkas blogo nutiks mamai, kol aš būsiu mokykloje
Generalizuotas nerimas	Gausiu 6 iš geografijos kontrolinio
Obsesijos ir kompulsijos	Užsikrėsiu ir mirsiu, jei vaikai lies mano daiktus.
Socialinis nerimas	Niekas su manim nesikalbės šiandien per pertraukas
Panika	Negalėsiu įkvėpti ir mirsiu, kadangi man niekas negalės nepadės
Atlikties nerimas	Susinervinsiu ir viską pamiršiu
Mokymosi sunkumai	Matematika per sunku. Bet kuriuo atveju esu kvailas.
Sveikatos problemos ar pamokų praleidimai	Niekada nepasivysiu kitų vaikų. Vėl negalėsiu kvėpuoti klasėje (ištiks astmos priepuolis)
Patyčių ar agresijos baimė	Juoksis iš manęs, tampys mano kuprinę autobuse
Disciplina klasėje	Mokytojas nuolat duoda man pastabas. Verčia jaustis kvailu.
Miego stoka ar nuovargis	Negaliu pabusti, atsikelti. Esu perdaug pavargusi, kad eičiau į mokyklą
Raidos krizės	Gimnazija kelia per daug streso
Opoziciškas elgesys	Pykstu, jei negaliu žaisti Supermeno šįryt
Pamokų praleidinėjimai	Mokykla „užknisa“. Geriau eisiu i prekybos centrą

Parengta pagal Blagg (1987).

Depresiškumas ir nuotaikos sutrikimai

Esant nuotaikos problemoms esama daugybės pokyčių:

a) emocijų (jaučiasi liūdni, dažnai verkia ar atrodo bepravirkstantys);
b) savęs vertinimo ir mąstymo (jaučiasi beverčiai, mano nieko negalintys padaryti gerai, abejoja gyvenimo prasme, galvoja apie nemalonius savo paties arba savo artimųjų gyvenimo įvykius ir jaučiasi dėl jų kaltas, nemato savo gyvenimo perspektyvos, save per menkai vertina);

c) motyvacijos (praranda iniciatyvą, praranda susidomėjimą ankstesnėmis veiklomis ir mokymusi);
d) fizinių (greitai pavargsta, dėl to sumažėja darbo produktyvumas) pokyčiai.

Šiam emocinių sutrikimų pogrupiui priklauso depresijos ir distimijos sutrikimai, dažniau(-siai) būdingi paauglystės periodui.

Sunkiausia šiuos sunkumus atpažinti vaikystėje. Kurį laiką netgi buvo manyta, kad vaikas negali išgyventi depresijos jausmų. Visgi yra žinoma, kad vaikai ir paaugliai kenčia tiek nuo depresinių simptomų, tiek nuo depresijos sutrikimo, o ankstyvoji paauglystė yra kritinis periodas depresinių sutrikimų raidai. Nustatyta, kad iki 12 metų amžiaus vaikams depresija vienodai dažnai diagnozuojama tiek mergaitėms, tiek berniukams, nuo 16 metų išryškėja skirtumai tarp lyčių – mergaitės depresija skundžiasi du kartus dažniau nei berniukai (Kerig, Ludlow ir Wenar, 2012). Pereinant į paauglystę, simptomai darosi sunkesni, didėja savižudiško elgesio tikimybė.

Kai vaikai turi depresiškumo problemų ar ir sutrikimą, jie patiria tokius sunkumus: pasitenkinimo jausmo praradimą, pažemintą savęs vertinimą, socialinį užsisklendimą, dėmesio koncentracijos sunkumus, blogą akademinį pažangumą, biologinių funkcijų sutrikimus (miego, mitybos, tuštinimosi) ir visą eilę somatinių nusiskundimų. Gali būti ir taip, kad vaikai nestokoja motyvacijos ir psichomotorinio aktyvumo, tačiau jų depresiškumas atpažįstamas pagal tai, kad pozityvius įvykius jie priskiria išorinėms, o negatyvius įvykius vidinėms priežastims. Pradiniame mokykliniame amžiuje šie vaikai išsiskiria savivertės sumažėjimu, kaltės jausmais. Tačiau depresiški vaikai iki 12 metų gali pasižymėti trukdančiu, laužančiu visuotinai priimtas taisykles, agresyviu elgesiu, kas neigiamai atsiliepia jų santykiams su bendraamžiams bei akademiniams pasiekimams. Vaikystėje ryškiau nei bet kuriame kitame amžiuje pastebima akivaizdi emocijų įtaka elgesiui.

Depresijos sutrikimas vaikams nustatomas gana retai ir dar rečiau jis nustatomas tik vienas. Dažniausiai nuotaikos spektro sunkumai ir sutrikimai pasireiškia kartu su elgesio problemomis ar nerimo sutrikimais. Kitų šalių specialiajo ugdymo sistemose šie vaikai gali būti apibūdinami „elgesio ir emocinių sutrikimų“ (angl. – emotional and behavioral disorders) kategorija. Lietuvos švietimo sistemoje vaikų elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų grupės vertinamos kaip atskiros. Svarbu atskirti, bet svarbu ir pastebėti, kada elgesio ir emociniai sunkumai reiškiasi kartu. Tai subtilus diagnostikos klausimas, kuris adresuojamas dažniausiai specialistams už ugdymo įstaigos ir net už psichologinės-pedagoginės tarnybos ribų. Tačiau tai svarbu suprasti pagalbos teikimo tikslais.

Kaip ir nerimo sunkumų bei sutrikimų atvejais, taip ir nuotaikos spektro problemų turintiems vaikams teikiant pagalbą mokykloje, svarbu suprasti, kokius sunkumus šie vaikai patiria akademinėje veikloje bei socialiniame bendravime:

a) akademinėje srityje: praleidinėja pamokas, prastai sukaupia dėmesį, mažai motyvacijos mokytis;

b) elgesio lygmenyje: nuotaikos pokyčiai (juokiasi, verkia, supyksta staiga ir ūmiai be aiškios priežasties), atrodo depresiški beveik visą laiką nepriklausomai nuo aplinkybių, užsisvajoja, nėra produktyvumo;
c) tarpasmeninių santykių lygmenyje: nesukuria ir/ar nepalaiko patenkinančių santykių su bendraamžiais ir mokytojais, neišlaiko draugysčių, gali įsitraukti į kovas ar kyla nesusipratimų, negali dirbti su kitais mokymosi situacijose, nenori ir/ar negali žaisti su kitai, nenori bandyti naujų ar sudėtingų užduočių, ekstremali reakcija į mažiausias nesėkmes;
d) sveikatos ir fizinio funkcionavimo lygmenyje: skundžiasi fziniais skausmais, pojūčių diskomfortu, būdingas mieguistumas, nuovargis, energijos stoka.

Emocinių sunkumų bei sutrikimų rizikos veiksniai

Nors skiriamos dvi emocinių sunkumų ir sutrikimų kategorijos, tačiau galima kalbėti apie bendrus rizikos veiksnius, nes nerimastingumo ir depresiškumo sunkumų raidos trajektorijos vaikystės laikotarpiu yra labai tarpusavyje persipynusios. Nėra vienos visuotinai priimtos teorijos, apibrėžiančios emocinių sutrikimų vaikystėje priežastis: čia, kaip ir elgesio sunkumų atvejais, svarbūs yra genetiniai ir biologiniai veiksniai, aplinkos ir paties vaiko charakteristikos.

Galima sakyti kad pirmasis veiksnys, galintis įtakoti emocinius vaikų sunkumus, yra nulemtas genetiškai. Vaikai, kurių tėvai pasižymi nerimastingumu, turi 5-7 kartus didesnę nerimastingumo sunkumų ir sutrikimų riziką palyginus su vaikais tėvų, neturinčių šio pobūdžio sunkumų. Taip pat ir anksti atsirandančios depresiškumo problemos turi stiprų genetinį pagrindą.

Kitos priežastys, įtakojančios emocinius sunkumus, persipina tarpusavyje bei papildo genetinius faktorius. Tai kai kurios paties vaiko bei aplinkos, kurioje jis auga, charakteristikos:

Pirmiausia svarbūs yra prieraišumo santykiai, nes jie įtakoja streso reguliacijos strategijas, o šios yra svarbios emocinių sutrikimų raidai ir išlikimui. Stresiniai įvykiai, konfliktai šeimoje bei šiurkštus elgesys su vaiku kūdikystėje – visi šie faktoriai sietini su dažnesniais vaikų emociniais sunkumais.

Motinos depresiškumas, prastesnė jos emocijų reguliacija bei mažesnis jautrumas savo vaikui taip pat siejami su didesne jo emocinių sunkumų vaikystėje.

Paties vaiko charakteristikos irgi svarbios: drovumas, negatyvus emocionalumas bei aukštesnis baimingumo lygis. Vaikystėje tokie vaikai apibūdinami, kaip „sunkesnio“ temperamento.

Manoma, kad emocinių sunkumų tęstinumui nuo vaikystės ir paauglystės daugiausia įtakos turi genetiniai faktoriai. Tačiau svarbu ir tai, kad nerimas leidžia prognozuoti negatyvių, stresinių įvykių patyrimą. Jei vaikas stebi kitų žmonių nerimą, jis irgi išmoksta su nerimastingumu reaguoti į aplinką ir įvykius joje. Tačiau jei vaikas saugiai prisirišęs, stresiniai įvykiai ir ankstyvas nepalankumas netenka rizikos „statuso“, nes jį atremia saugus prieraišumas, kuris daro įtaką streso reguliacijai.

3. Elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų pasireiškimas nuo ankstyvosios vaikystės iki paauglystės

Dirbant su vaikais mokykloje labai svarbus raida grindžiamas požiūris į jų elgesio ir emocinius sunkumus bei sutrikimus. Be jo neįmanoma apseiti suprantant kai kuriuos vaikų sunkumus, pavyzdžiui, nerimastingumo apraiškas. Tačiau ne mažiau svarbu yra ir sunkumų bei sutrikimų pasireiškimo raidoje „tvarkaraštis“, kurį pirmiausia ir pristatysime, o ir aptarsime atskirų aukščiau aprašytų vaikų elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų ypatumus atskirais laikotarpiais: ikimokykliniame amžiuje, viduriniojoje vaikystėje arba pradinės mokyklos metais ir paauglystėje.

Ikimokyklinis amžius (3-6 metų vaikai)

Tai dažniausiai pirmosios vaiko gyvenime ugdymo įstaigos lankymo pradžia. Pirmieji vaiko metai ugdymo įstaigose – vaikų darželiuose – suteikia foną tolesniam formaliam vaiko ugdymui. Jei vaikas turi raidos, emocinių ar elgesio sunkumų, būtinas ankstyvasis įvertinimas. Tai reikalinga pozityviam vaiko startui į tolesnį formalų ugdymą. Socialinis pedagogas šiuo laikotarpiu veikia kaip paramos resursas vaikui ir jo tėvams.

Aktualios elgesio ir emocijų problemos

Aktyvumo ir dėmesio sunkumai

Kaip jau aptarta aukščiau, pagrindiniai vaikų, turinčių ADS, bruožai yra nuolatinis nedėmesingumas, padidintas aktyvumas (hiperaktyvumas) ir impulsyvumas, kurie yra daug dažnesni ir didesni negu paprastai stebimi tam tikrame raidos etape. Ikimokykliniu laikotarpiu paprastai išryškėja padidinto aktyvumo ir impulsyvumo požymiai. Šiuo metu vaikams sutrikimas dažniausiai nediagnozuojamas, bet būtina pagalba tėvams tvarkytis su vaiko aktyvumu ir impulsyvumu, o vaikui padėti reguliuoti savo elgesį ugdymo ir namų aplinkoje.

Tėvai visus šio amžiaus vaikus linkę vertinti kaip nedėmesingus ir pernelyg aktyvius, todėl apie pusei vaikų, turinčių ankstyvuosius ADS požymius, sutrikimas nustatomas vėliau. Vaikai, turintys ADS požymių ikimokykliniame amžiuje tėvų yra apibūdinami kaip nenuvargstantys, nuolat judantys, tarsi su „užvestu motoru“, keičiasi jų nuotaikos, greit supyksta, padidėja traumų tikimybė, žemas jų adaptyvumas ir ritmiškumas. Nepaklusnumas yra bendra jų problema, pykčio protrūkiai daug dažnesni nei kitiems ikimokyklinukams. Kiti sunkumai taipogi reiškiasi kartu: miego problemos, higienos įgūdžių įgijimas, gali būti motorikos ir kalbos raidos vėlavimas. Šie ankstyvieji vaiko ADS požymiai kelia didelį iššūkį tėvams, ypač tiems, kurie išgyvena stresą savo aplinkoje, agresyvumo tendencijų, yra depresiški ar nerimastingi. Tada padidėja

smurto ir prievartos prieš šiuos vaikus tikimybė. Būtent šis tėvų ir vaiko charakteristikų derinys yra stiprus rizikos rodiklis, kad vaikas vėliau išvystys opozicinio neklusnumo problemas ar netgi agresiją. Atsiranda problemų ir ikimokyklinėje įstaigoje: personalo skundai dėl vaiko elgesio, atvejai būna ir tokie, kad vaikas išmetamas iš darželio.

Taigi aplinkos charakteristikos (pvz., tėvystės įgūdžiai) ikimokykliniame amžiuje yra labai svarbios tolesnei ADS raidos trajektorijai. Tai gali paskatinti kitų vaiko elgesio problemų formavimąsi. Sonuga-Barke (2005) vieną iš galimų išeičių pavadina besiformuojančio opozicinio elgesio keliu: kai yra nežymūs ADS simptomai, bet tėvai ir kita aplinka į juos atsako netinkamu elgesiu, neatpažįsta vaiko sunkumų, o jas traktuoja kaip vaiko neklausymą ir priešiškumą. Tai skatina vaiko neklusnumą, opozicinio elgesio formavimąsi. Vaikas šį savo elgesį perkelia į ugdymo įstaigos aplinką. **Labai svarbu kuo anksčiau pastebėti šias situacijas ir suteikti tėvams reikiamų žinių bei įgūdžių**.

Atsiskyrimo nerimo sunkumai

Pradedantys lankyti ugdymo įstaigą vaikai dažnai jaučia atsiskyrimo nerimą. Daugumai vaikų atsiskyrimo nerimo kaip problemos, į kurią reikia atkreipti dėmesį, požymiai pasireiškia praėjus keletui dienų nuo ugdymo įstaigos lankymo pradžios, tačiau jie gali pasirodyti ir po tam tikro vaiko patirto gyvenimo streso, pavyzdžiui, persikėlimo į naujus namus, gyvūnėlio netekties, giminaičio mirties. Dažniau sunkiau pokyčius išgyvena ir nerimu dėl išsiskyrimo atsako vaikai, kurių raida vėluoja, įvaikinti ar globojami vaikai. Svarbu, kad švietimo pagalbos specialistai ugdymo įstaigoje padėtų vaikui ir jo šeimai prisitaikyti pereinamaisiais laikotarpiais, padėtų pasirengti vaikui kitam pokyčiui, pavyzdžiui, perėjimui į kitą ugdymo įstaigą, priešmokyklinę klasę.

Elgesio reguliacijos problemos

Ikimokykliniu laikotarpiu normalioje raidoje vaikų fizinės agresijos pikas yra ties 2-3 metais ir iki 4-5 metų ji mažėja. Taigi vaikai, kurių fizinė agresija išlieka aukšta, išsiskiria iš kitų vaikų. Šiai elgesio sunkumų sričiai reikia skirti deramą dėmesį, nes išliekanti fizinė agresija gali rodyti besiformuojančių rimtesnių elgesio problemų pradžią, ypač jei vaikai pasižymi ir kitais sunkumais, tokiais kaip opoziciškumas, emocijų, ypač pykčio protrūkiai, negebėjimas žaisti su kitais vaikais. Reiktų itin atidžiai įvertinti jų socialinę aplinką. Anot Patterson (1992), elgesio sutrikimo formavimosi proceso pradžią nurodo tai, kad vaikas dar iki ateinant į ugdymo įstaigą susiduria su daug raidai nepalankių veiksnių ir patirčių. Tai šeimos stresas, tėvų žalingi įpročiai, tėvystės įgūdžių stoka, netinkamos disciplinos strategijos, prievarta ir bausmėmis grindžiamas auklėjimas. Jau ikimokykliniame amžiuje atsiskleidžia vaikų, augančių tokioje aplinkoje socialinių įgūdžių stoka, žema savivertė ir neslopstanti fizinė agresija. Besiformuojančio elgesio sutrikimo kelią nurodo ir vaiko žiaurus elgesys su gyvūnais. Tai labai svarbus signalas. Šis elgesys paprastai pasireiškia anksčiau nei patyčios ar žiaurus elgesys su kitais.

Šie rizikos veiksniai vaiko šeimos aplinkoje yra optimalūs intervencijos taikiniai ugdymo įstaigoje. Geriausio pasiekiama, kai vaikas yra ankstyvose raidos fazėse iki 8 metų amžiaus. Tiek auklėtojai bei mokytojai, tiek socialiniai pedagogai turi mokėti identifikuoti šias rizikas vaiko aplinkoje ir susieti su elgesiu ugdymo įstaigoje. Svarbiausia pagalba vaikui yra pagalba jo tėvams.

Vidurinioji vaikystė arba pradinės mokyklos metai (7-11 metų vaikai)

Daug problemų, kurios pirmąkart pasirodo pradinėje mokykloje, turi sprendimus.
(*Openshaw, 2008, p. 103)*

Vaikams šiuo laikotarpiu reikia asmens, kuris atstovautų juos anksti sprendžiant problemas, susijusias su mokymosi ir socialumo patirtimis. Jei problemos lieka neišspręstos, jos veda tolesne vis gilėjančių sunkumų raidos trajektorija mokyklos aplinkoje ir visuomenėje. Švietimo pagalbos specialistai, tarp kurių ir socialiniai pedagogai, labiausiai reikalingi ankstyvaisiais mokymosi metais: jie turi žinoti, kurie vaikai susiduria su sunkumais ir padėti jiems išvengti besiformuojančių nesėkmės patirčių. Efektyviausias būdas sužinoti apie tokius vaikus yra per komunikaciją su pradinių klasių mokytojais: klasių vizitavimas, rekomendacijos mokytojams. **Tėvai pozityviau atsako į mokyklos pastangas padėti jiems ir vaikui nei į nuolatinius priekaištus dėl vaiko problemų mokykloje.**

Aktualios elgesio ir emocijų problemos

Aktyvumo ir dėmesio sunkumai sutrikimas

Pradinės mokyklos metais geriausiai atsiskleidžia ADS sunkumai ir tai palankiausias laikotarpis sutrikimo diagnostikai. Vaikams su ADS požymiais prasideda sunkumų mokykloje laikotarpis. Didele problema tampa namų darbai, nes tai dar vienas konfliktų namuose židinys. Namuose tėvai skundžiasi, kad vaikai neatlieka pareigų namuose, neprisiima atsakomybės kaip kiti tokio paties amžiaus vaikai. Šiuo laikotarpiu mažiau pykčio protrūkių, tačiau atsiranda įtampa tarp brolių-seserų, klasėje vaikas patiria socialinį atstūmimą. Manoma, kad viduriniosios vaikystės pabaigoje daugelis ADS turinčių vaikų pasižymi žema savigarba, apie 30-50 proc. vaikų su ADS, dažniausiai turintys mišrųjį ADS tipą, išvysto opoziciško ir agresyvaus elgesio sunkumus ir/ar sutrikimą. **Tolesniam vaiko, turinčio ADS, prisitaikymui labai svarbi mokyklinė ir socialinė patirtis, įgyta pradinėse klasėse, tėvų ir aplinkos, ypač mokytojo, elgesys ir tinkama intervencija.**

Elgesio sunkumai ir sutrikimai: vaikystėje prasidedantis elgesio sutrikimas

Elgesio sunkumai gali išlikti ir stiprėti vaikams jau ikimokykliniame amžiuje išsiskyrusiems iš bendraamžių išliekančia fizine agresija, emocijų reguliacijos problemomis, socialinių ir emocinių įgūdžių stoka, ADS požymiais. Pradinės mokyklos laikotarpiu vaikų agresyvus elgesys ir socialinės kompetencijos stoka, mokymosi sunkumai yra tie veiksniai, kurie palaiko elgesio sunkumų raidos trajektoriją, netgi sustiprina juos. Vaikas atsiduria užburtame rate, nes elgesio sunkumai paskatina emocines problemas, neretai vaiko depresiškumą, o nuolatinės pastabos apie elgesį ir mokymosi problemas iš mokyklos stiprina konfliktiškas sąveikas namuose ir vaiko atmetimą. **Šiuo laikotarpiu toliau išlieka svarbi pagalba vaiko tėvams bei mokytojo ir švietimo pagalbos specialistų parama vaikui mokykloje įgyjant socialinius ir mokymosi įgūdžius.**

Emociniai sunkumai ir sutrikimai:

Nors švietimo sistemoje naudojamoje klasifikacijoje išskiriamos dvi grupės emocijų sunkumų ir sutrikimų, pradinio mokyklinio amžiaus vaikų emocinius sunkumus apibūdinti labiau tinkamas yra vienas sindromas, vadintinas internaliais arba emociniais sunkumais. Nors viduriniosios vaikystės metais sunku atskirti nerimastingumo ir depresiškumo sunkumus, dažniau pastebimas įvairaus pobūdžio vaikų nerimas. Tai atsiskyrimo nerimo sunkumai, socialinės baimės ir nerimas, kai kuriems vaikams selektyvusis mutizmas. Turintys šių sunkumų vaikai gali gerai mokytis, bet sunkiai susidraugauja, linkę likti vieni, atsiriboti. Jų vienišumas ir užsisklendimas gali paskatinti atstūmimą bei vidinius išgyvenimus: jaučiasi vieniši, bet negali realizuoti noro prisijungti prie kitų ir žaisti su bendraamžiais. Stiprėjantis vidinis konfliktas paskatina liūdesį, nelaimingumą, t.y., depresiškumą. Vaikų nerimastingumas dėl vengimo elgesio dažniausiai išlieka stabilus, netgi stiprėja. Tai didina tolesnių nerimo sutrikimų tikimybę bei prognozuoja depresiškumą paauglystėje. **Nerimastingumas pradinės mokyklos metais užkerta vaikui galimybę įgyti amžių atitinkančias socialumo patirtis. Šie vaikai netrukdo klasėje, todėl jų problemos dažniausiai lieka neatlieptos.**

Paauglystės metai

Šiuo laikotarpiu svarbu padėti paaugliams, ypač jaunesniesiems, sukurti pozityvius saitus su mokykla ir bendraamžiais. Tai gali vykti per popamokines veiklas ir tokias veiklas, kurios pasiekia visus vaikus, kad jie galėtų jaustis mokyklos dalimi. Socialinio pedagogo dėmesį šiuo laikotarpiu turi atkreipti vaikai, kuriems nesiseka mokytis ar jie pradeda praleidinėti pamokas. Socialinis pedagogas tampa tarpininku tarp mokyklos administracijos ir tėvų, kad vaikas liktų mokykloje.

Aktualios elgesio ir emocijų problemos

Elgesio problemos ir sutrikimai

Elgesio problemos paauglystėje apima rizikingą elgesį, delinkventų elgesį, mokyklos nelankymą, įsitraukimą į delinkventinio elgesio paauglių ir vyresnių asmenų grupuotes. Šis elgesys kai kuriems paaugliams yra elgesio problemų, prasidėjusių pradinės mokyklos metais tąsa. Moksliniais tyrimais įrodyta, kad griaunančio ir delinkventaus elgesio raida seka tvarkingu ir progresyviu principu: mažiau rimtas probleminis elgesys stebimas prieš pasirodant sudėtingesniam (Kerig, Ludlow ir Wenar, 2012). Šie paaugliai turi negatyvias nuostatas mokyklos ir autoritetų atžvilgiu, o delinkventaus elgesio paauglių grupė toliau „maitina“ jų probleminį elgesį.

Mokyklos turi žinoti, kad elgesio problemų stabilumą ir tęstinumą stipriausiai prognozuoja (Bassarath, 2001):

1) ankstesnis socialiai nepriimtinas, agresyvus elgesys;
2) draugystės su asocialiais bendraaamžiais;

3) socialinių saitų stoka (menkas populiarumas tarp prosocialių bendraamžių, menkas įsitraukimas į struktūruotas veiklas, patyčių ir atstūmimo patirtys);
4) svaigiųjų medžiagų vartojimas (ankstyvas rūkymas, alkoholio vartojimas);
5) buvimas berniuku;
6) socialiai pažeidžiama šeima (šeimos narių teistumas).

Elgesio sutrikimas paauglystėje nurodo pagalbos vaikui ankstesniais raidos etapais nebuvimą, stoką arba nesėkmes. tai viena sudėtingiausių problemų, su kuriomis susiduria ugdymo įstaigos ir jose dirbantys specialistai. Joms spręsti reikalingos sisteminės pastangos.

Emociniai sunkumai ir sutrikimai:

Depresiškumas (depresija), socialinis nerimas, savižala, suicidinio elgesio tendencijos – tai dažniausios emocinės problemos, atsiskleidžiančios paauglių tarpe ir įtakojančios įtaką akademinei veiklai bei socialumui: gali suprastėti mokymosi pasiekimai, negali susikaupti, pamokų praleidinėjimai, gali rastis atsiribojimas nuo bendraamžių, somatinių nusiskundimų, kurie tampa priežastimi neateiti į mokyklą. Šie sunkumai dažniau stebimi mergaitėms. Neretai paauglių emocines krizes paskatina spaudimas pasiekti gerų akademinių rezultatų, tarpasmeninių santykių problemos, socialinė agresija ir patyčios, įveikos įgūdžių stoka. Mokykla yra ta aplinka, kuri gali labai jautriai indikuoti apie emocinių problemų proveržį paaugliui. **Mokytojai ir socialiniai pedagogai turi būti pastabūs paauglių elgesio mokykloje pokyčiams, pasiūlyti pokalbį ir paramą.**

Aktyvumo ir dėmesio problemos vis dar aktualios paauglystėje!

Nors ir sumažėja hiperaktyvumo lygis, pagerėja dėmesio apimtis ir impulsų kontrolė, ADS išlieka maždaug 70-80 proc. paauglių, kurie ankstesniame raidos etape turėjo šių sunkumų. Labiausiai menksta hiperaktyvumo ir impulsyvumo požymiai, tačiau išlieka nedėmesingumas, kuris labiausiai įtakoja akademinę veiklą ir jų įtaka su amžiumi tampa vis reikšmingesnė. Dėl to paauglystės metai yra labai sunkūs mokiniams su ADS. Šalia to, neretai prisideda daugiau elgesio problemų, įsitraukia į antisocialią veiklą, nelanko mokyklos, kartoja mokymosi programą antrus metus. Impulsyvumas glaudžiai susijęs su neakademine sritimi – rizikingu elgesiu, iššūkių priėmimu iš bendraamžių, reaktyvia agresija. Tai būdinga tiek mergaitėms, tiek berniukams. Tik paauglystėje pasireiškiančios mergaičių elgesio ir emocinės problemos neretai atskleidžia ir iki tol nepastebėtus jų ADS sunkumus. Nors paaugliai neretai patiria elgesio bei emocinius sunkumus dėl tiesiogiai ADS keliamų problemų, tačiau itin dažnai elgesio ir emociniai sunkumai nurodo pagalbos ankstesniuose raidos etapuose nebuvimą, stoką ar nesėkmes.

Nepaisant to, kad neretai elgesio ir emocinės problemos yra labiausiai matomos, pirmiausia būtina kasdienė bendrojo ugdymo pedagogo pagalba paaugliams, turintiems ADS sunkumų ir sutrikimų. Šie paaugliai turi gauti ir specialistų pagalbą dėl elgesio ir emocinių problemų.

4. Socialinė aplinka kaip vaikų elgesio ir emocinių sunkumų veiksnys: rizika ir apsauga

Socialinė aplinka apima keletą vaiko funkcionavimo kontekstų – nuo šeimos kaip jo artimiausios aplinkos iki kultūros ir sudaro daugialypę terpę, kurioje vaikas vystosi. Sąveikos šeimoje bei tarp atskirų skirtingų aplinkų sudaro taip vadinamą šeimos ekologiją. Psichologinėje ir pedagoginėje literatūroje gausu požiūrių, kokie jos sluoksniai turi būti išskirti, kad geriausiai padėtų suprasti svarbius socialinės aplinkos veiksnius vaiko raidai. Pavyzdžiui, raidos psichologijos literatūroje gerai žinoma Bronfenbrenerio (1979) ekologinių aplinkos sistemų koncepcija. Anot jo, vaiko aplinka susideda iš keleto koncentriškų struktūrų, išsidėsčiusių viena kitoje ir sudarančių bendrą visumą (Bronfenbrenner, 1979, cit. pagal Lemme, 2003). Jo teigimu, vaiko aplinką galima palyginti su vienas kitame glūdinčių lizdų tinklu, kurio viduryje yra vaikas (Bronfenbrenner, 1979; cit. pagal Nasvytienė 2005). Vaikui artimiausą aplinką Bronfenbreneris pavadina mikrosistema: tai vaiko namai ir šeima, mokykla, artimiausia kaimynystė. Autorius taipogi pabrėžia ryšius tarp mikrosistemos dalių, kas labai svarbu galvojant apie vaikų, turinčių elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų ugdymą: pagalba veiksminga tada, kai ją teikiantys asmenys, institucijos bendradarbiauja. Taigi mokyklos ir vaiko šeimos (ne)bendradarbiavimo pobūdis gali būti tiek rizikos, tiek apsaugos šaltinis pagalbos vaikui teikimo ugdymo įstaigoje procese.

Kiti autoriai (Buzaitytė-Kašalynienė ir kt., 2018) vaiko aplinką siūlo skirstyti į mikrosocialinę ir makrosocialinę. Mikrosocialinę aplinką sudaro artimoji aplinka, ugdymo įstaigos aplinka, bendraamžių grupės aplinka bei kitos aplinkos, kuriose vaikas dalyvauja, praleidžia reikšmingą savo laiko dalį ir turi tiesiogines sąveikas, artimus ryšius (pvz., bendruomenė, vaikų dienos centras, neformaliojo švietimo įstaiga / teikėjas, vaikų ir jaunimo nevyriausybinė organizacija ir kt.). Makrosocialinę aplinką gi sudaro socioekonominės sąlygos ir visuomenėje vykstantys procesai, pavyzdžiui, nedarbas, skurdas, socialinė atskirtis, paslaugų kokybė ir kt. Tiek mikrosocialinės, tiek ir makrosocialinės aplinkos sąlygos yra svarbios vaiko raidai. Raidos psichopatologijos požiūriu, turime galvoti apie rizikos ir apsaugančius veiksnius, kurie galėtų būti išskirti šiose aplinkose. Šie veiksniai tampa labai svarbūs darbe su vaikais, teikiant jiems pagalbą dėl elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų.

Tame pačiame šaltinyje (Buzaitytė-Kašalynienė ir kt., 2018) nepalankūs aplinkos veiksniai – aplinkos sąlygos arba aplinkybės, didinančios nepageidaujamas pasekmes tolygiai vaiko raidai. Kuo daugiau nepalankių arba rizikos veiksnių veikia, tuo sunkesnes pasekmes jie gali sukurti (Kerig, Ludlow ir Wenar, 2012). Mikrosocialinės aplinkos nepalankius veiksnius autoriai (Buzaitytė-Kašalynienė ir kt., 2018) nurodo tokius: a) nuolatiniai tėvų (globėjų, rūpintojų) tarpusavio nesutarimai, pykčiai, barniai, vaikams girdint, įtraukiant vaikus, verčiant juos rinktis vieno iš tėvų (globėjų, rūpintojų) pusę; b) bet kokios formos smurtas artimoje aplinkoje (šeimoje); c) vaiko apleistumas ir nepriežiūra: netenkinami vaiko socialiniai, emociniai, edukaciniai, sveika-

tos poreikiai; d) išsiskyrimas su vienu ar abiem tėvais (globėjais, rūpintojais) dėl skyrybų, darbo migracijos, tėvystės teisių netekimo ir kt. ; e) vieno ar abiejų tėvų (globėjų, rūpintojų) priklausomybės ir kita psichopatologija.

Dar detaliau šį sarašą papildo kitas Lietuvos specialistams ir ugdytojams sudarytas modelis (SMART tėvystės). Jis talpina taip pat ir apsauginių veiksnių vertinimą. Nesunku pastebėti, kad išvardinti nepalankūs veiksniai mikrosocialinėje aplinkje glaudžiai sutampa su jau aptartais elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų rizikos veiksniais. Apie juos daug žinoma. Jie veikia keletu principų. Pirmiausia, vienas rizikos veiksnys dažniausiai nelemia priežasčių, o juo labiau nėra vienos vaikų elgesio ir emocinių sunkumų priežasties – tą lemia veiksnių kompleksas. Jame svarbu kiekis rizikos veiksnių – kuo jų daugiau, tuo pasekmės sudėtingesnės. Kita vertus, rizikos veiksnių poveikį gali atsverti apsauginiai veiksniai, todėl juos labai svarbu suprasti – kokie jie yra vaiko socialinėje aplinkoje. Svarbiausių socialinės aplinkos veiksnių sąrašas pateikiamas 5 lentelėje. Socialinis pedagogas, remdamasis savo darbo praktika, gali jį nuolat papildyti.

Nesunku pastebėti, kad minimuose šaltiniuose išskiriami veiksniai nurodo nepalankias vaikystės patirtis – tai aplinkos, reikalingos optimaliai vaiko raidai stoka (Kerig, Ludlow ir Wenar, 2012). Raidos psichopatologijos literatūroje vienu svarbiausių aplinkos veiksnių vaiko raidai laikoma vaikystėje patiriama trauma. Trauma apibrėžiama kaip bet kokie fizinio ar emocinio pobūdžio įvykiai, kurie išeina už vaiko ir/ar paauglio normalaus gyvenimo patyrimo ribų ir yra suvokiami kaip grėsmė gyvybei, kūno ar psichikos integralumui. DSM 5 klasifikacijoje (2013) potencialūs trauminiai įvykiai apibrėžiami tokie, kai individas susiduria su realiais įvykiais, gresiančiais gyvybei, fiziniam savo ar kitų integralumui. Tam priskiriamas ir vaikystėje patiriamas fizinis ir emocinis smurtas, vaiko nepriežiūra, seksualinė prievarta, kiti stresiniai ir staigūs, netikėti gyvenimo įvykiai. Lietuvoje atliktame tyrime apie 25 proc. jaunesniųjų paauglių nurodo traumines (Gervinskaitė-Paulaitienė, 2018). Trauminis patyrimas sutrikdo vaiko ir paauglio pasaulio suvokimą, sukuria gilų nesaugumo jausmą ir pasitikėjimo kitais stoką, sunkina sveikų santykių užmezgimą ir palaikymą, pakenkia gebėjimui valdyti stresą. Visa tai pažeidžia vaiko ir paauglio galimybes sėkmingai naviguoti mokyklos aplinkos reikalavimuose akademiniams pasiekimams ir elgesiui. Mokyklos aplinka yra gausi veiksnių, akimirksniu provokuojančių vaiko traumines streso reakcijas. Tad bendrojo ugdymo pedagogams bei švietimo pagalbos specialistams svarbu suprasti vaikų ir paauglių reakcijas į trauminių patirčių keliamus iššūkius bei ieškoti sprendimų, grindžiamų žinojimo apie traumą perspektyva. Detalesnės informacijos ir rekomendacijų darbui, pagrįstam informacija apie traumą, galima rasti mokslo studijoje “Minimalios priežiūros priemones gaunantys paaugliai: mentalizacija, psichosocialinis funkcionavimas ir trauminės patirtis” (Barkauskienė ir kt., 2018), skirtoje paauglių trauminės patirties ir elgesio problemų sąveikai analizuoti.

Žemiau pateikiamoje 5 lentelėje išskiriami vaiko mikrosocialinės aplinkos sluoksnių veiksniai, kurie gali paskatinti arba, atvirkščiai, neutralizuoti kai kurių netinkamų veiksnių poveikį.

5 lentelė. Socialinės aplinkos veiksniai

Rizikos veiksniai	Sritis	Apsaugantys veiksniai
- Konfliktai ir nedarna šeimoje - Nepastovus disciplinos stilius - Tėvų psichikos sveikatos problemos - Tėvų priklausomybės, svaigiųjų medžiagų vartojimas - Fizinis, seksualinis ir emocinis smurtas bei nepriežiūra - Tėvų nusikalstamumas - Mirtys ir netektys - Menkas tėvų įsitraukimas - Žemas išsilavinimas ir prastas socialinis ekonominis statusas	Šeimos aplinka	- Šeimos harmonija ir stabilumas - Tėvų parama - Stiprios šeimos vertybės - Šiluma - Aiški ir nuosekli disciplina - Parama vaiko mokymuisi - Galėjimas aptarti problemas su tėvais - Autoritetinga tėvystė - Gero elgesio, tinkamos emocijų išraiškos ir santykių modeliai vaikui - Nuoseklios dienos rutinos palaikymas - Nuoseklūs lūkesčiai vaikaui - Tėvų gebėjimas klausytis vaiko, atspindėti jo veiksmus ir jausmus - Savarankišką problemų sprendimo padrąsinimas ir modeliavimas - Vaiko veiklų ir draugysčių stebėjimas bei priežiūra
- Mokymosi sunkumai - Menkas vaiko įsipareigojimas mokyklai - Blogi mokinio mokytojo santykiai - Didelis mokinių, turinčių mokymosi sunkumų, skaičius - Tėvai ir bendruomenės nariai aktyviai neįsitraukia ar neįtraukiami į mokyklos / klasės veiklas	Ugdymo aplinka	- Galimybės prosocialiam įsitraukimui mokykloje - Prosocialaus įsitraukimo pripažinimas - Pozityvus mokyklos klimatas pastiprinantis priklausymo jausmą ir saitus - Aiškios taisyklės dėl elgesio ir patyčių - Atvirų durų politika vaikams iškelti problemas - Bendras mokyklos požiūris į gerą psichikos sveikatą - Paremianti ir saugi mokyklos aplinka - Pasiekiama papildoma mokymosi pagalba - Posityvus mokymo klimatas - Mokykla rūpinasi mokinių poreikiais - Pozityvaus elgesio palaikymo sistema
- Patyčios - Diskrimimacija, atstūmimas - Pozityvių draugysčių nutrūkimas ar jų stoka - Nusikalstančių draugų įtaka - Bendraamžių spaudimas - Pasidavimas bendraamžių įtakai	Bendraamžių aplinka	- Geras ryšys su prosocialiais bendraamžiais (tais, kurie turi gerą ryšį su mokykla ar kitomis organizuotomis veiklomis) - Pasipriešinimas bendraamžių spaudimui - Nelengvai įtakojamas draugų - Bent vienas geras (pasitikėjimu grindžiamas) ryšys su suaugusiuoju - Draugystės

5. Bendri pagalbos vaikams, turintiems elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų principai bei galimybės ugdymo įstaigoje

Lietuvos Respublikos švietimo įstatyminė bazė sudaro prielaidas demokratinei, moderniai, vaiko stiprybėmis ir gebėjimais grįstai ugdymosi perspektyvai, joje akcentuojant įtraukųjį ugdymą. Tai būtinas teisinis pagrindas vaikų, turinčių elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų tinkamos, nediskriminuojančios ir individualius vaikų poreikius atitinkančios ugdymosi aplinkos sąlygų sudarymui. Valstybinės švietimo 2013–2022 metų strategijos (2013)[1] vienas iš tikslų – suteikti mokiniams, studentams ir jaunimui palankiausias galimybes atskleisti individualius gebėjimus ir tenkinti individualius ugdymosi poreikius teikiant paslaugas nukreiptas į individualių gebėjimų ugdymą ir asmenybės tobulėjimą, rūpintis jų emociniu ugdymu. Sėkmingo ugdymo atvejai siejami su pagalbos kompleksiškumu, kai derinama tarpžinybinė (sveikatos, švietimo, socialinės apsaugos sistemos) specialistų pagalba ir intensyvumas, skatinama tarpasmeninė sąveika; mokytojų gebėjimu nustatyti netinkamo vaiko elgesio priežastis ir pirmiausia imtis proaktyvių veiksmų, t. y. sudaryti sąlygas tokiam elgesiui neatsirasti, o ne reaguoti taikant reaktyvines procedūras (jau po netinkamo vaiko elgesio)[2].

Pagrindiniai pagalbos vaikams, turintiems elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų principai ugdymo įstaigoje:

1. *Vaiko gerovė ir interesai:* imantis bet kokių veiksmų ar priimant sprendimus siekiama užtikrinti geriausius vaiko interesus. Teikiama pagalba grindžiama vaiko poreikiais, o ne jų priderinimu prie turimų paslaugų.
2. *Pagalbos pagrįstumas:* priimami sprendimai pagrįsti įrodymais, besiremiančiais vaiko ugdymosi bei šeimos poreikių įvertinimu.
3. *Ankstyva ir savalaikė pagalba:* siekiama kuo anksčiau nustatyti pagalbos vaikui poreikį ir laiku užtikrinti reikalingos profesionalios, koordinuotos pagalbos vaikui ir jo šeimai teikimą ne ilgiau nei būtina. Elgesio ir emocijų sunkumai, jeigu netaikoma jokia intervencija, išlieka ir vėliau gali būti diagnozuojami kaip elgesio ir emociniai sutrikimai.
4. *Individualizuota pagalba:* turi būti atsižvelgiama į vaiko amžių, brandą, jo individualius poreikius, gebėjimus, psichikos ir fizines savybes, jo artimiausios aplinkos (šeimos) poreikius ir galimybes, socialinės aplinkos ir kitas svarbias aplinkybes. Sprendžiant su vaiku susijusius klausimus, vaikas turi būti išklausytas tiesiogiai ir vaiko pažiūroms, atsižvelgiant į jo amžių ir brandumą, turi būti skiriamas deramas dėmesys.
5. *Tinkamos intervencijos:* pagalba pirmiausia teikiama ten, kur yra vaikas, kai mokytojai ir

1 Lietuvos Respublika. Valstybinė švietimo 2013–2022 metų strategija. 2013. Vilnius: Lietuvos Respublikos Seimas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės. https://www.smm.lt/uploads/documents/kiti/Issukiai_mokyklai.pdf (žiūrėta 2019-11-15).

2 Ališauskas A., Ališauskienė S, Gerulaitis D., Melienė R., Miltenienė L., Specialiųjų poreikių asmenų ugdymo(si) formų įvairovės tyrimas. 2010. Prieiga internetu: https://www.smm.lt/uploads/documents/kiti/ataskaita.pdf (žiūrėta 2019-11-15)

specialistai dirbantys su vaiku ir šeima teikia pagalbą pagal savo kompetenciją, kad mažiausiai atitrauktų vaiką nuo jo įprastos ugdymosi mokymosi ir (ar) gyvenamosios aplinkos.

6. *Komandinis darbas ir pasidalinta atsakomybė:* kadangi dauguma vaikų, turinčių elgesio ir emocinių sunkumų ir sutrikimų problemų yra kompleksinės, todėl teikiama pagalba turi apimti įvairių specialistų paslaugas. Bet kuris mokytojas ar specialistas, dirbantis su vaiku ir jo šeima pastebi tam tikrus nerimą keliančius požymius ir turi bendrą atsakomybę už savalaikę, tinkamą bei kokybišką pagalbą vaikui ir šeimai.
7. *Bendradarbiavimas:* esant poreikiui, paslaugų vaikui ir jo šeimai organizavimas ir teikimas grindžiami reikalingu, pagrįstu, koordinuotu bei nuosekliu bendradarbiavimu tarp ugdymo įstaigos, šeimos, nevyriausybinių organizacijų, valstybės ir savivaldybių institucijų.

Bendrojo ugdymo mokykloje teikiamos pagalbos elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų turintiems vaikams galimybes laiduoja pedagogai ir švietimo pagalbos specialistai:

1. *Mokytojas:* Stebi vaiko elgesį ir pasiekimus, vertina jų pokyčius, įžvelgia mokymosi ir socialiai problemiškas sritis (specialiuosius ugdymosi poreikius, problemišką elgesį, socialinės rizikos požymius ir kt.) ir laiku ieško tinkamų sprendimų: informuoja apie nerimą keliantį vaiko elgesį tėvus, klasės auklėtoją, švietimo pagalbos specialistus, bendradarbiauja su kitais vaiką ugdančiais pedagogais bei švietimo pagalbos specialistais, tėvais ir tarpinstitucinėmis komandomis. Vaiką mokantis mokytojas – pirmasis ir pagrindinis asmuo ugdymo įstaigoje, kuris gali pastebėti vaiko ugdymosi poreikius ir spręsti apie pagalbos reikmes.
2. *Psichologas:* Sprendžia vaiko asmenybines, bendravimo problemas, įvertina ugdymosi poreikius. Konsultuodamas individualiai ar grupėje stiprina vaikų psichologinį atsparumą, moko sėkmingai įveikti sunkumus, tinkamai prisitaikyti visuomenėje, atsispirti žalingiems įpročiams. Taip pat konsultuoja mokytojus ir tėvus.
3. *Specialusis pedagogas:* Dirba mokinių specialiųjų ugdymosi poreikių identifikavimo ir tenkinimo srityse: atlieka pirminį vaiko specialiųjų ugdymosi poreikių vertinimą, nustato mokomųjų dalykų spragas ir, atsižvelgdamas į realųjį gebėjimų lygį, neišlavėjusias vaikų funkcijas ugdo specialisto kabinete ar pagalbą teikia klasėje, padeda mokytojui pritaikyti ugdymo programą, parinkti metodus, ugdymo būdus ir priemones.
4. *Socialinis pedagogas:* Atstovauja vaikui ir jo šeimai, padėdamas tėvams įsitraukti į vaiko ugdymo procesą, aktyviai domisi mokinio gyvenimu mokykloje. Tai vaiko problemų situacijos tyrėjas, analizuojantis mokinio socialinę aplinką, besidomintis jo šeima, draugais, laisvalaikiu, mėgstama veikla ir pan. Socialinis pedagogas išsiaiškina socialinio pobūdžio veiksnius, turinčius įtakos ugdymo procesui.
5. *Mokytojas padėjėjas:* Dirba su mokiniu ar mokinių grupe, bendradarbiaudamas su mokytoju, auklėtoju, specialistais. Kartu su jais numato vaiko ugdymo tikslų ir uždavinių pasiekimo būdus, pagalbos mokiniams teikimo metodus ir juos taiko. Taip pat padeda mokytojui rengti reikalingą mokomąją medžiagą, mokiniui – saugiai orientuotis mokykloje ir už jos ribų, įsitraukti į ugdomąją veiklą jam paaiškindamas, paskaitydamas ar užrašydamas užduotis.

Siekiant kokybiškos pagalbos ugdymo įstaigoje vaikams, turintiems elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų, pedagogų ir švietimo pagalbos specialistų teikiamos pagalbos sėkmę didina šie veiksniai:

1. Pozityvus mokyklos administracijos, pedagogų mokykloje dirbančių specialistų, mokytojo padėjėjų požiūris į vaikus, turinčius elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų ir jų ugdymąsi drauge su bendraamžiais, taip pat noras ir iniciatyva bendradarbiauti su kolegomis ir kitais specialistais siekiant įveikti skirtybes tarp ugdytinių.
2. Teigiamas ugdymo įstaigos personalo požiūris į įtraukųjį vaikų, turinčių elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų, ugdymą. Nuolatinio mokymosi galimybės, reikiamų išteklių, profesinės ir emocinės paramos ir pagalbos užtikrinimas.
3. Pedagogų bei švietimo pagalbos specialistų žinių ir supratimo apie elgesio ir emocijų sunkumų kilmę bei raišką turėjimas. Aplinkos įtakų šių vaikų emocijos ir elgesiui supratimas bei aplinkos pritaikymo principų žinojimas.-
4. Ugdymo įstaigos veikla orientuota į palankios aplinkos kūrimą bei konstruktyvų elgesį, diegiant pozityvaus elgesio palaikymo sistemą. Jos tikslas – skatinti ugdymo proceso dalyvių (vaikų, jų tėvų, bendraklasių, mokytojų, specialistų ir kt.) asmeninį tobulėjimą, keičiant veiklos stilių ir kokybę, kai netinkamo, nepageidaujamo elgesio epizodai eliminuojami skatinant vaiko tikslingą veiklą.

6. Socialinės pedagoginės pagalbos teikimo principai vaikams, turintiems elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų

Socialinio pedagogo pagalba yra būtina dalis pagalbos, teikiamos ugdymo įstaigoje vaikams, turintiems elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų. Socialinis pedagogas – specialistas, dirbantis ugdymo funkcijas atliekančioje įstaigoje ir sugebantis vykdyti socializacijos, ankstyvosios prevencijos, pagalbos prevencijos ir socialinės reabilitacijos programas bei kurti sėkmingas socialines sąveikas įvairaus lygio socialinėse grupėse (Kvieskienė, 2003). Socialinio pedagogo veikla, įgyvendinama atliekant socialinio ugdymo funkciją, apima socialinį vaiko asmenybės formavimą bei pagalbą jam prisitaikant socialinėje aplinkoje. Pagrindinis šios socialinio pedagogo veiklos tikslas – padėti įgyvendinti vaiko ir mokinio teisę į mokslą, užtikrinti jo saugumą mokykloje bei sudaryti prielaidas pozityviai vaiko ir mokinio socializacijai, kiek įmanoma, užkirsti kelią ar mažinti negatyvios socializacijos riziką. Šias socialinio pedagogo veiklas teisiškai įtvirtina Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2016 m. lapkričio 2 d įsakymas Nr. V-951, kuriuo apibrėžtas Mokyklos socialinio pedagogo pavyzdinis pareigybės aprašas, bei Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2016 m. lapkričio 2 d. įsakymas Nr. V-950 „Dėl socialinės pedagoginės pagalbos teikimo vaikui ir mokiniui tvarkos aprašo patvirtinimo“.

Atsižvelgiant į aukščiau nurodytų teisės aktų reikalavimus, dirbdamas su ugdytiniais socialinis pedagogas turi siekti sudaryti kuo palankesnes sąlygas ugdytiniui ugdytis, tobulėti. Vaikams, turintiems elgesio ir emocinių sunkumų, reikalinga įvairiapusė socialinio pedagogo pagalba. Taip pat būtinas veiksnys yra aktyvus mokyklos bendruomenės, tėvų ir kitų pagalbos vaikui organizacijų dalyvavimas, kuriant mokykloje gerą psichologinį klimatą. Šios socialinio pedagogo veiklos leidžia užtikrinti bendruosius pagalbos vaikams su elgesio ir emociniais sunkumais bei sutrikimais principus ir galimybes, aprašytas 5 skyriuje, o specifiniai socialinės pedagoginės pagalbos šiems vaikams teikimo principai aptariami tolesniuose skyreliuose.

6.1. Socialinio pedagogo vaidmuo specialistų komandoje teikiant pagalbą vaikams su elgesio ir emociniais sunkumais bei sutrikimais

Siekdama užtikrinti kokybišką ir visapusišką pagalbą vaikams, turintiems elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų, mokykla kaip pagrindinė socializacijos institucija privalo nedelsiant reaguoti į šių vaikų poreikius, kurie dažniausiu atveju yra kompleksiški, o problemos glaudžiai susijusios, nulemtos panašių priežasčių ir veiksnių, tik jų sprendimo būdai yra skirtingi. Neretai pasitaiko, kad viena problema yra kitos problemos priežastis. Pažymėtina, kad vienam specialistui nebeužtenka kompetencijos spręsti iškylančias problemas, tuo pačiu nepakanka ir tradicinių sprendimo būdų, todėl **pagalba mokiniams, patiriantiems elgesio ir emocinių**

problemų, turi būti teikiama suvienijus visas mokyklos bendruomenės (mokytojų ir įvairių švietimo pagalbos specialistų) ir socialinių partnerių pastangas, t. y. turi būti kompleksinė ir tarpinstitucinė. Pagalbai vaikui, turinčiam elgesio ir emocinių problemų, teikti ugdymo įstaigose būtina komanda, kurią turėtų sudaryti reikiamos srities specialistai, turintys tinkamų bendravimo ir bendradarbiavimo įgūdžių bei galintys lanksčiai reaguoti į kintančius mokinių poreikius bei įvykius.

Mokykloje, veikiančios Vaiko gerovės komisijos, kurios narys dažniausiai yra sociainis pedagogas, struktūrą ir funkcijas įtvirtina Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2017 m. gegužės 2 d. redaguotas įsakymas Nr. V-319 “Mokyklos vaiko gerovės komisijos sudarymo ir jos darbo organizavimo tvarkos aprašas”. Vaiko gerovės komisiją ugdymo įstaigoje sudarantys nariai turi rūpintis vaikui saugia ir palankia ugdymosi aplinka, orientuota į asmenybės sėkmę, gerą savijautą, brandą, individualias vaiko galimybes atitinkančius ugdymo(si) pasiekimus bei pažangą, atlikti kitas su vaiko gerove susijusias funkcijas.

Socialinis pedagogas ugdymo įstaigoje dirba drauge su ugdymo įstaigos administracija, mokytojais ir klasių auklėtojais, kitais švietimo pagalbos specialistais – psichologais, specialiaisiais pedagogais, kitais ugdymo įstaigos darbuotojais. Veikdamas kartu su savo kolegomis, socialinis pedagogas atsakingas ne tik kitiems komisijos nariams ar mokyklos bendruomenei, bet ir visai visuomenei, jis vertina ugdymosi aplinką, vaikų saugumą, analizuoja jų ugdymosi poreikius, problemas ir priežastis, nustato švietimo pagalbos priemonių prioritetus, kryptis, teikimo formą. Socialinis pedagogas, kaip ir kiekvienas komandos narys, atsakingas už bendrą komandos ir savo veiklą vaiko labui organizuojant ir vykdant pagalbos procesą, o prireikus, nukreipiant vaikus pas socialinius partnerius ar kitus specialistus. Socialiniam pedagogui tenka dirbti ir vadybinį, ir socialinės pedagoginės pagalbos plėtros darbą. Vadybiniu aspektu socialinis pedagogas telkia reikalingų specialistų komandą, ieško ryšių su kitomis institucijomis, kurios rūpinasi vaiko teisių apsauga ir gerove.

Socialinės pedagoginės pagalbos vaikui, turinčiam elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų, teikimo veiklos efektyvumą lemia tarpdisciplininės įvairių specialistų pastangos, koordinuotas ir savalaikis problemų sprendimas. **Socialinio pedagogo pagalbos teikimas dažniausiai prasideda individualia pagalba vaikui bendradarbiaujant su jį ugdančiais pedagogais. Tačiau neįveikus vaiko problemos individualiai, organizuojamas komandinis pagalbos teikimas, iškeliant tikslą ir numatant veiklos kryptis.** Tokioje komandoje reikalingas pasiskirstymas veikla. Socialiniam pedagogui čia dažniausiai tenka komandos, teikiant pagalbą vaikams, turintiems elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų, kūrimo iniciatoriaus vaidmuo, o vėliau ir koordinuojanti jos veiklą funkcija. Socialinio pedagogo funkcijas ir veiklas apibrėžia ir įtvirtina aukščiau minėti teisės aktai.

Socialinio pedagogo funkcijos komandoje dažniausiai yra šios:

1. Socialinis pedagogas kaip sisteminės pagalbos teikimo vaikui, turinčiam elgesio ir emocinių sutrikimų, ugdymo įstaigoje iniciatorius ir koordinatorius.
2. Socialinis pedagogas kaip pagalbos tinklo vaikui, turinčiam elgesio ir emocinių sutrikimų, už ugdymo įstaigos ribų iniciatorius ir koordinatorius.
3. Socialinis pedagogas kaip mediatorius.
4. Socialinis pedagogas kaip konsultantas ir tyrėjas.

6.2. Individuali pagalba vaikui, turinčiam elgesio ir emocinių sunkumų: nuo planavimo iki veiksmingumo vertinimo

Pagalba vaikams, turintiems elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų, visuomet yra kompleksinė ar apima šias kryptis:

- **Intervencijos, nukreiptos į šeimą** – tėvų konsultavimas vaikų auklėjimo klausimais, tėvystės įgūdžių formavimas, psichoedukacija, šeimos terapija.
- **Intervencijos, nukreiptos į vaiką.** Tai – individualus konsultavimas ar psichoterapija, socialinių problemų sprendimo įgūdžių formavimas, savikontrolės, savireguliacijos stiprinimas, empatijos didinimas ir kai kuriais atvejais medikamentinis gydymas. Vaistai dažniausiai nėra pirmiausiai pasirenkama intervencija, jie skiriami, kuomet kiti taikyti gydymo būdai nedavė rezultatų arba sutrikimas yra taip stipriai išreikštas, jog nemedikamentiniai gydymo būdai yra nebeveiksmingi.
- **Intervencijos, nukreiptos į socialinę aplinką, mokyklą.** Mokykla turėtų užtikrinti lygiateisį ir įtraukų ugdymą kiekvienam besimokančiajam. Ugdant elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų turinčius vaikus, svarbiausia yra nustatyti jų poreikius, analizuoti veiksnius, lemiančius pageidaujamą ir nepageidaujamą elgesį, numatyti bendros veiklos strategijas. Mokytojas turėtų mokėti taikyti įvairius konfliktų sprendimo būdus, pozityvias elgesio valdymo priemones, gebėti įtraukti mokinį į subalansuotą veiklą, kuri skatintų jo savigarbą. Siekiant vaikui kurti palankią aplinką, paprastai reikalingos ir švietimo pagalbos specialistų (psichologo, spec. pedagogo, socialinio pedagogo, mokytojo padėjėjo) pastangos.

Pagalba vaikams, turintiems elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų, neįmanoma be struktūros. **Struktūra yra pamatinis sėkmingos intervencijos veiksnys.** Daugumai vaikų su elgesio sunkumais ir sutrikimais naudinga struktūruota aplinka, kur taisyklės ir kasdienybė yra nuspėjami, skatinamas bendradarbiavimas ir pozitityvus elgesys. Tai svarbu tiek grupės (klasės), tiek individualaus vaiko lygmeniu. Kai mokytojas geba kurti struktūruotą aplinką pamokoje, jis gali pagerinti klasės atmosferą, mažinti nusivylimą ir daugiau paskatinti. Kai komanda taiko struktūruoto darbo principus, gali ne tik lengviau pasiekti vaiko elgesio pokyčių, bet ir sustiprinti savo sėkmės patyrimą, auginti vidinę motyvaciją darbui su vaikais, turinčiais sudėtingų elgesio ir emocinių sutrikimų.

Individualios pagalbos vaikui teikimo procesas nuo planavimo iki veiksmingumo vertinimo yra sudėtingas, tad struktūruota priega pasitarnauja jo valdymui ir efektyvumui užtikrinti.

Vaiką ugdantys pedagogams yra pirmieji, kurie pastebi vaikų elgesio ir emocines problemas ugdymo aplinkoje arba apie jas sužino iš susitikimų bei pokalbių su tėvais. **Individualios pagalbos vaikui teikimas** bet kuriuo atveju **turi prasidėti nuo problemos supratimo ir vertinimo**. Kai kurios rekomendacijos, skirtos pedagogams (pvz., Buzaitytė-Kašalynienė ir kt., 2018) gali

duoti nuorodų darbui su vaiku klasėje, tačiau kalbant apie elgesio problemas svarbu tinkamas reagavimas. Norint padėti vaikui reikia, kad suaugusiųjų reakcijos būtų apgalvotos ir tinkamos. Spontaniškai sureagavus į vaiko problemišką elgesį, situaciją kartais galima tik pabloginti. Svarbu suprasti tinkamo ir netinkamo reagavimo į probleminį elgesį principus. Šių elgesio intervencijų būtina mokytis tiek pedagogams, tiek švietimo pagalbos specialistams. Svarbu suprasti, kad net tinkamai reaguojant prireiks nemažai laiko ir kantrybės, kol vaikas išmoks prosocialių savo elgesio ir emocijų raiškos būdų.

Individualios pagalbos vaikui teikimo procesas apima keletą etapų ir smulkesnių žingsnių juose.

I. Probleminio elgesio vertinimas

Tinkamos intervencijos turi būti grindžiamos išsamia vaiko probleminio elgesio analize, kuomet siekiama suprasti, koks yra elgesys, kada jis įvyksta, kokie yra jį aktyvinantys ar provokuojantys stimulai (įvykiai) ir kas nutinka dėl to (Steege ir kt., 2019). Remiamasi prielaida, kad elgesys visada turi tikslą. Norint padėti keisti vaikui netinkamą elgesį, naudinga nustatyti, kokią naudą jis iš jo gauna. Vaiko stebėjimas leidžia fiksuoti tas pasekmes, kurios atsiranda stebimo elgesio pasekoje.

Šis procesas vadinamas **funkcine vaiko elgesio analize.** Ją atliekant svarbi trijų elementų visuma (priskirkime jai trumpinį PEP tekste toliau):

1. **Elgesio prielaidos (P):** elgesys visada pasireiškia kontekste ir visada galima identifikuoti aplinkybes, kuriomis jis pasireiškia. Tai faktoriai, kurie “išprovokuoja” elgesį. Jie gali būti išoriniai (instrukcijos, užduotys, mokytojo elgesys, bendraklasių elgesys, triukšmas, kt.) arba vidiniai (stresas, energijos lygmuo, nuotaika, psichikos būsenos, kūno pojūčiai, kt.). Vaiko, jo raidos ir gyvenimo aplinkybių bei patirčių pažinimas, mokytojui ir kitiems su vaiku dirbantiems, padeda geriau pažinti galimus vaiko elgesio problemas provokuojančius stimulus. Dažniausios priežastys paskatinančios vaiko probleminį elgesį: baimė; nesėkmė; asmeninės galios praradimas; dėmesio siekimas; išstumtas pyktis; fiziologiniai impulsai; poreikis išlaikyti savigarbą; suaugusiojo elgesys, kuris aktyvuoja vaiko traumines patirtis.
2. **Elgesys (E):** turi būti identifikuojamas aiškus, stebimas ir “pamatuojamas” elgesys. Jis turi būti aprašytas taip, kad ir kiti galėtų atpažinti. Net jei vaiko elgesio analizę atliks socialinis pedagogas ar psichologas, mokytojas visada yra tas asmuo, kuris identifikuoja elgesį, labiausiai trikdantį vaiko akademinį ir socialinį progresą ir kuriam reikalingas pokytis. Esminis dalykas yra tas, kad mokytojas kaip galima konkrečiau fiksuotų vaiko elgesį. Svarbus klausimas čia: Kaip vaiko elgesys atrodo iš šalies? Dažnai vaikų elgesys paskatina naudoti subjektyvius terminus, pateikiami nusiskundimai, bet juose sunku išskirti, koks yra vaiko elgesys. Pavyzdžiui, „vaikas yra nepaklusnus“. Tai labai bendras apibūdinimas. Stebint tokį vaiką, pamatyti galima, kad jis randa būdų išvengti darbo klasėje. Gali išryškėti, kad problema yra ne vaikas, o tai, kad mokytojas tikisi, kad vaikas darys užduotis, kurių jis negali padaryti (pvz., vaikas, turintis ADS, gali darbinėje atmin-

tyje išlaikyti tik trumpas instrukcijas). Arba mokytojas kelia vaikui reikalavimus, kurie neatitinka jo įgūdžių lygmens, o mokytojas tokį vaiką apibūdina agresyviu, nepaklusniu. Gali paaiškėti, kad šiose situacijose yra ne vaiko elgesio problema, o mokymo. Problemos formulavimas nuo teiginio „vaikas yra agresyvus“ iki teiginio „jis agresyviai elgiasi šioje situacijoje“ paskatina kitokį požiūrį: akcentuojant situaciją, esama nuorodos, kad vaiko agresyvumas yra kintantis. Bet kuriuo atveju, elgesys turi būti apibrėžtas taip, kad jį galima būtų išmatuoti ir užfiksuoti.

3. **Pasekmės (P):** kas seka po elgesio pasireiškimo? Ko vaikas siekia ir ką gauna stebimo elgesio pasekoje? Pasekmės paprastai skirstomos į 3 grupes:
   a) vengimas (vaikui elgesys leidžia išvengti užduočių, situacijų, kažkokių aplinkybių, kt.);
   b) siekimas (įtvirtinti savo jėgą ar kontrolę, įveikti situaciją, nes išgyvena joje stresą, gauti galimybę pertraukai, kt.);
   c) dėmesio atkreipimas (bendraklasių, mokytojo).

Šios kategorijos nurodo elgesio funkciją arba naudą: kam tas elgesys pasitarnauja? Hipotezes apie elgesio tikslą arba funkciją galima kelti tik tada, kai jau surinkti duomenys apie identifikuotą elgesį, jo pasireiškimo aplinkybes bei turint daugiau informacijos apie vaiką. Suprasti vaiko probleminio elgesio funkciją – tai suprasti vaiko požiūrį, jo negalės unikalumą, poreikius, patirtį. Visa tai padeda mokytojui ir švietimo pagalbos specialistams planuoti paramą vaikų elgesio sunkumų kaitai.

Taigi funkcinį elgesio vertinimą sudaro šie žingsniai:

a) aiškus elgesio apibrėžimas;
b) duomenų rinkimas iš kelių šaltinių padės geriau suprasti PEP elementus, tad informacija iš vaiko ir tėvų yra kritinė šiame procese;
c) elgesio kelio (pagrįsto P-E-P elementais) aprašo sudarymas ir hipotezės(ių) apie elgesio funkciją ir sąlygas, kuriomis stebimas probleminis elgesys labiau tikėtinas ar tampa neįmanomas, kėlimas.

Šiame procese padeda atsakymų ieškojimas į žemiau nurodytus klausimus.

Kada elgesys pasireiškia (ir kada yra mažiau tikėtina, kad jis atsiranda)? Su kokiais žmonėmis šis elgesys pasireiškia (su kuo ne)? Koks suaugusiojo elgesys provokuoja stebimą vaiko elgesį? Koks suaugusio elgesys neutralizuoja stebimą vaiko elgesį? Kaip dažnai stebimas elgesys pasireiškia? Kiek ilgai tęsiasi? Kas įvyksta prieš elgesiui pasireiškiant? Kas įvyksta, kai tas elgesys pasibaiga?

Atliekant funkcinį vaiko elgesio vertinimą, prireikia skirtingų duomenų (pvz., stebėjimo, kuris gali būti dažnas trumpesnės trukmės stebėjimas, ilgesnės trukmės stebėjimas, taip pat informacijos ne tik iš mokytojo, bet ir paties vaiko, jo tėvų ir pan.). Priklausomai nuo vaiko elgesio problemos kompleksiškumo šis vertinimas gali trumpas, neformalus, kai siekiama rasti strate-

gijas, kurios būtų naudingos nedidelių elgesio problemų, kai jos nekelia pavojaus paties vaiko ir kitų saugumui, keitimui (pvz., netinkamas vaiko elgesys kai kuriose pamokose) iki kompleksinio vertinimo, apimančio įvairias sritis ir reikalaujančio bendradarbiavimo su kitais specialistais bei organizacijomis. Bet kuriuo atveju funkcinis elgesio vertinimas turi būti atliekamas ugdymo įstaigoje ir šiame procese privalo dalyvauti bendrojo ugdymo pedagogas(i), ugdantis(ys) vaiką.

Vaiko elgesio sunkumų analizė taikant PEP elementus dėmesį nuo bendro žinojimo, kad elgesys pasireiškia tam tikrame kontekste perkelia link supratimo, kas paskatina tokio elgesio atsiradimą, kad galima jį būtų keisti konstruktyvesniu elgesiu.

Tik tuomet, kai vaiko elgesio priežastys bus suprastos, socialinis pedagogas kartu su bendrojo ugdymo pedagogu gali padėti vaikui mokytis naujų elgesio būdų. Šios vertinimo priemonės užima pakankamai laiko, o mokytojai, administracija, kitų vaikų tėvai nori greito atsakymo. Dažnai socialiniam pedagogui ir kitiems švietimo pagalbos specialistams trūksta laiko nuodugniam įvertinimui atlikti. Jei paklūstama šiems „greito rezultato“ reikalavimams, kyla etiniai ir profesiniai išsūkiai. Jie turi būti būti sprendžiami kiekvienu konkrečiu atveju. Tėvai čia yra gyvybiškai svarbus informacijos šaltinis. Tačiau juos būna irgi sunku pasiekti. Globėjai neretai turi itin mažai informacijos apie savo globotinius. Dažnai tenka dirbti su vaiku, nepaisant to, kad trūksta informacijos. Nuodugnus vaiko netinkamo elgesio tikslo bei sąlygų, kuriomis tas elgesys yra labiau tikėtinas arba mažiau tikėtinas, supratimas užtikrina didesnę tikimybę, kad intervencija bus sėkminga. Kai kurių šalių, pavyzdžiui, JAV specialiojo ugdymo sistemoje funkcinis elgesio vertinimas yra privalomas vaiko individualios ugdymo programos elementas.

II. Planavimas

Individualios pagalbos vaikui planavimas gali prasidėti tik atlikus vertinimą, nes turi remtis jo rezultatais. Šis planas gali būti atskiras arba gali būti bendros individualaus ugdymo/pagalbos plano vaikui (jei jam nustatyti specialieji ugdymosi poreikiai) dalis. Siekiant tikslingos individualios pagalbos, labai svarbu, kad į šį procesą būtų įtrauktas vaikas. Su socialinio pedagogo pagalba vaikas gali išsikelti tikslus, išskirti prioritetus, kurie pagerintų jo funkcionavimą mokykloje. Čia svarbu, kad pats vaikas (atsižvelgiant į jo amžių, brandą, gebėjimą priimti sprendimus, etc) dalyvautų pasirenkant tikslus – tai paskatins ir jo atsakomybę. Pirmasis tikslas turėtų būti skirtas elgesio, kuris kelia daugiausia sunkumų su bendraujant mokytojais arba bendraamžiais, keitimui. Kai šis tikslas suformuluotas, socialinis pedagogas gali padėti nustatyti, „kas, kada, ką ir kaip darys“, kad tą tikslą galima būtų pasiekti. Galima su vaiku dirbti ties smulkesniais žingsneliais to tikslo link ir čia susitelkti pirmiausia ties lengviausiais dalykais. Tai padidins greitesnės sėkmės tikimybę, kas savo ruožtu vestų į sėkmės jausmo patyrimą ir stipresnį įsipareigojimą tikslui.

III. Plano sudarymas

Individualios pagalbos vaikui plano dalys gali būti tokios:

1) tikslinis elgesys;
2) konkretūs, išmatuojami tikslai;
3) intervencijos(ų) aprašymas;
4) intervencijos pradžia ir dažnis;
5) vertinimo metodas;
6) asmenys, atsakingi už kiekvieną intervencijos ir jos efektyvumo vertinimo dalį;
7) vertinimo duomenys.

Kiekvienas planas turi būti pritaikytas individualaus vaiko problemai ir poreikiams, kurie nustatomi vertinimo etape. Net jei mokiniai panašūs, planai neturi būti tiražuojami. **Sudarant pagalbos vaikui planą, svarbu atsižvelgti į jo unikalias rizikas ir apsaugas: patirti stresoriai, socialinis tinklas, šeimos aplinkybės, simptomų raiška.** Tam būtinos žinios apie vaikų ir paauglių elgesio ir emocinius sunkumus bei sutrikimus (žr. 1 – 4 šios metodinės priemonės skyrius). Todėl prieš tai reikia atlikti išsamų vertinimą. Kadangi socialinis pedagogas komandoje dažniausiai atlieka koordinatoriaus funkciją, jo atsakomybėje galėtų būti plano sudarymas ir kitų švietimo pagalbos ir sveikatos priežiūros specialistų įtraukimas: Ką gali pasiūlyti psichologas? Ar reikalinga konsultacija dėl medikamentinio gydymo vaikui? Kokia parama reikalinga tėvams ir kas ją teiks? Tarpinstitucinė pagalba yra būtina sudėtingo probleminio elgesio atvejais. Paradoksalu, tačiau dažniausiai sudėtingais atvejais telkiant tarpdisciplinines pagalbos vaikui pajėgas, pamirštamas jį ugdantis pedagogas(i), kurio nenutrūkstamas dalyvavimas yra būtinas. **Vaiko elgesio keitimas reikalauja ne tik jo, bet ir aplinkinių elgesio pokyčių, kad būtų sukurta sėkmei palanki aplinka**.

Kai planas sudarytas, paskutinis žingsnis yra jo plano patvirtinimas bendrame susirinkime, kuriame dalyvautų ugdymo įstaigos Vaiko gerovės komisijos nariai, vaiką ugdantys bendrojo ugdymo pedagogai, mokyklos administracija (pvz., direktorius ar pavaduotojas), tėvai ir (pagal galimybes ir aplinkybes) pats vaikas. Kitaip tariant, tie žmonės, kurie dalyvaus plano įgyvendinime. Čia itin svarbu užtikrinti, kad įtraukiant tėvus ir vaiką, jie nesijaustų baudžiami.

IV. Įgyvendinimas ir stebėjimas

Prieš pradedant įgyvendinti planą, svarbu nustatyti laiką, kada visi jį įgyvendinantys žmonės galėtų susitikti pažangos įvertinimui. Čia svarbu aptarti klausimus: Kas pavyksta/pavyko? Kas sukėlė/ia sunkumų ? Kas neveikia? Ką reikia pergalvoti? Kokie tolimesni veiksmai? Kas už ką atsakingas? ir kt. Svarbu, kad visi suprastų bendrą tikslą ir pasidalintų atsakomybėmis.

Labai svarbu užtikrinti bendrojo ugdymo mokytojas(i) nenutrūkstamai dalyvautų šio plano įgyvendinime, nes būtent klasės aplinkoje stebimas vaiko probleminis elgesys ir jo kaita. Pirminiai duomenys iš stebėjimo klasėje turi būti panaudojami parodyti vaikui jo augimą ir pokyčius. Sėkmingo elgesio intervencijos planai reikalauja vaiko motyvacijos. Mokytojas (socialinis pe-

dagogas ar psichologas) pirmiausia turi nustatyti, kas vaiką geriausiai motyvuoja (tai sužinoma iš pokalbių su vaiku, jo tėvais bei kitais mokytojais dar vertinimo etape). Pradžioje paprastai naudojami išoriniai motyvatoriai. Jų sąrašą galima nuolat papildyti, mokytojui pagalbą ir rekomendacijas šiuo požiūriu turėtų teikti socialinis pedagogas ir kiti švietimo pagalbos specialistai, pažįstantys vaiką. Jie turi būti laikini ir naudojami tol, kol pasikeitus vaiko elgesiui jis pradeda jausti sėkmę ir vidinę motyvaciją.

V. Vertinimas

Individualios pagalbos plano vertinime numatomos priemonės jo veiksmingumui vertinti – kokių pokyčių laukiama vaiko elgesyje, ką tėvai turi išmokti, kokius teikiamos pagalbos efektyvumo vertinimo kriterijus numato švietimo pagalbos specialistai ir kt. Vienas iš įrankių yra vaiko elgesio sunkumų dinamikos stebėjimas. Plane turi būti numatyta, kas už tai bus atsakingas, kokie duomenys bus renkami. Paprastai duomenis pateikia vaiką ugdantis mokytojas. Elgesio intervencijos plano dalis galėtų būti vaiko elgesio stebėjimo diagrama. Tai būdas dokumentuoti ir vizualizuoti, kaip gerai vaikui sekasi siekti išsikeltų tikslų. Tikslas(i) turi būti išdėstytas taip, kad suprastų ir mokytojas, ir mokinys. Kuriant elgesio stebėjimo diagramą, reikia atsižvelgti į vaiko amžių ir gebėjimus. Galima įtraukti patį vaiką. Svarbu leisti vaikui prisiimti kuo daugiau atsakomybės. Už tinkamą elgesį vaikas gauna pastiprinimą (lipduką, veiduką, antspaudėlį, kt.). Svarbu nuoseklumas – mokytojas turi būti nuoseklus! Jei vaikas negauna lipduko, svarbu nesivelti į konfliktą, o pamiršus svarbu atsiprašyti vaiko ir ištaisyti savo klaidą. Vaikas surinktą elgesio pastiprinimų kiekį, gali iškeisti į sutartą atlygį. Pastarasis gali būti aptartas su tėvais, remtis susitarimu su vaiku.

Atliekant individualios pagalbos teikimo veiksmingumo vertinimą, svarbu tai daryti etapais, kad galima būtų peržiūrėti, kas veikia, kas neveikia. Tiek etapų analizė, tiek galutinis vertinimas vyksta bendrame susitikime, kuriame dalyvauja visi asmenys, teikiantys pagalbą.

Bendros nuorodos individualios pagalbos plano sudarymui

1. *Problemos išskyrimas.* Pokalbio metu su mokytoju, vaiku ar šeima išskiriama reikšmingiausia problema.Tik tada, kai dirbama su konkrečia problema, galima kryptinga intervencija. Kitaip prarandama kryptis.
2. *Problemos apibrėžimas.* Kiekvienas vaikas sunkumus patiria savaip. Reikalingas specifinis problemos apibūdinimas, orientuotas į elgesį.
3. *Tikslų nustatymas.* Tikslai gali būti platūs ir ilgalaikiai, paprastai parodantys norimas pozityvias pasekmes.
4. *Uždavinių numatymas.* Skirtingai nei ilgalaikiai tikslai, uždaviniai turi būti labai aiškūs, formuluojami aprašant konkretų elgesį, kad būtų aišku, kada juos vaikas pasiekia ir kaip vaiko aplinka (mokytojas, švietimo pagalbos specialistai, šeima ir kt.) padeda tai pasiekti.
5. *Intervencijų parinkimas ir kūrimas.* Tai mokytojų ir specialistų veiksmai, skirti padėti vaikui pasiekti sutartų užduočių. Bent viena intervencija kiekvienai užduočiai. Jei vaikas

nepasiekia užduoties po pirmosios intervencijos, turi būti pridėtos naujos intervencijos. Intervencijos tokios, kurios remiasi vaiko poreikiais ir tokios, kurios aiškios, žinomos specialistui.

6. *Įgyvendinimas ir vertinimas.* Svarbu paskirstyti atsakomybes ir užduotis, numatyti elgesio vertinimo kriterijus. Šiame procese svarbu reguliarūs visų individualios pagalbos vaikui plano įgyvendinime dalyvaujančiųjų susitikimai jo eigos aptarimams.

Planų pavyzdžių galite leidinyje „Individualus darbas su linkusiu nusikalsti vaiku (Žukauskienė, 2006).

Tyrimai aiškiai parodo, kad proaktyvus požiūris į elgesio problemas yra veiksmingesnis nei baudžianti disciplina. Jei norima pasiekti ilgalaikio elgesio pokyčio, būtina peržengti bausmės modelį. Bausmės paskirtis – nedelsiant (iš)spręsti iššūkius keliančias elgesio problemas, tačiau jos mažai moko, kuo pakeisti netinkamą elgesį, tad nelemia ilgalaikio elgesio pokyčio.

6.3. Socialinio pedagogo darbo su elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų turinčiais vaikais ugdymo įstaigoje kryptys

6.3.1. Socialinių ir emocinių kompetencijų ugdymas

Vaikų, turinčių elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų, socialinių ir emocinių kompetencijų ugdymas yra itin svarbus. Skyrelyje 6.2. aprašytas individualios pagalbos vaikui planas grindžiamas jo elgesio keitimo intervencijomis. Tačiau šiame procese svarbu, kad vaikas gautų galimybę plėtoti prosocialumą, emociškai stiprėti, tapti tvirtesniu ir atsparesniu, pažinti ir bandyti naują elgesį. Labai svarbu vaiko socialinių įgūdžių ugdymas. Socialinis pedagogas (ar psichologas), siekiant ugdyti vaiko socialinius įgūdžius, gali dirbti su vaiku individualiai arba organizuojant užsiėmimus vaikų grupėje.

Socialinis-emocinis ugdymas yra specifinė socialinio pedagogo funkcija. Tam, kad ši paslauga vaikams, turintiems elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų būtų teikiama kokybiškai, ji turi būti grindžiama žiniomis apie tipišką vaiko raidą, žiniomis apie atskirų elgesio ir emocinių sunkumų ir sutrikimų turinčių vaikų socialumo ir emocinių kompetencijų profilį, žiniomis apie individualų ir grupinį šių vaikų konsultavimą, žiniomis apie programų sudarymo principus. Kitaip tariant, ši darbo sritis reikalauja socialinio pedagogo gebėjimų įvairovės, sistemingo žinių pritaikymo ir kūrybiškumo.

Dažniausiai socialinio pedagogo darbe ugdomi socialiniai įgūdžiai (Stepanova, Juozaponytė ir Stasiūnaitė, 2010):

1. Bendravimo įgūdžiai (mokėjimas paklausti, išklausyti, išreikšti savo nuomonę, konstruktyviai spręsti konfliktus, užmegzti tarpusavio santykius ir kt.).
2. Asmeniniai įgūdžiai (kritinio mąstymo, streso įveikimo, atsipalaidavimo, laiko planavi-

mo, sveikos gyvensenos, mitybos, adekvataus savęs vertinimo, asmeninės patirties analizės ir vertinimo ir kt.).

3. Bendradarbiavimo įgūdžiai (sugebėjimas prisiimti atsakomybę, sugebėjimas pasidalinti atsakomybe su kitais, sugebėjimas dirbti komandoje ir kt.).

Lietuvoje sukurta daug programų darbui su vaikais (sąrašas pateikiamas Informacijos šaltinių dalyje). Jomis socialinis pedagogas gali pasinaudoti tiek sudarydamas individualizuotą socialinio emocinio ugdymo programą konkrečiam vaikui, tiek kurdamas darbo grupėje programas vaikams su elgesio ir emociniais sunkumais bei sutrikimais. Žinoma, grupinio darbo programos yra ekonomiškai efektyvesnės, o ir suteikia vaikams galimybę mokytis vieniems iš kitų. Tačiau šalia žinojimo apie grupinio darbo pincipus (praktiniu požiūriu jie detaliai aprašomi kitur, pvz., Stepanova ir kt., 2010, psl. 3-5), labai svarbu programos sudarymo principus, turinį ir jos įgyvendinimo aspektus detaliais apgalvoti šiais aspektais:

1. Kokia yra vaiko problema? Kokie yra turimi vaiko socialiniai-emociniai įgūdžiai? Kokių įgūdžių vaikas stokoja? Kokių socialinių-emocinių kompetencijų vaikų šiuo metu reikia jo funkcionavimui pagerinti ar atsparumui stiprinti?

   Vaikai, turintys atskirų elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų, pasižymi skirtingu socialinių-emocinių kompetencijų profiliu. Pavyzdžiui, neretai vaikai su ADS turi žemą savivertę, bet turi geras emocines kompetencijas, jų socialumas taipogi gali būti normos ribose, tačiau dėl ADS simptomatikos jiems nepavyksta juo pasinaudoti. Vaikai ir paaugliai su elgesio sunkumais, ypač sutrikimais, neretai turi mentalizacijos gebėjimų stoką (Barkauskienė ir kt., 2018), menkesnę empatiją ir menkesnius kitus socialinius įgūdžius, ypač jeigu jie ateina iš socialinių įgūdžių stokojančios šeimos aplinkos. Vaikai su emociniais sunkumais ir sutrikimais, pvz., nerimastingi ar depresiški vaikai gali nestokoti įgūdžių, tačiau neturi resursų jais pasinaudoti sąveikoje su bendraamžiais ar suaugusiais. Bet kuriuo atveju, programos sudarymas turi būti grindžiamas vaiko ugdymosi poreikių vertinimo duomenimis.
2. **Sudarant socialinių emocinių kompetencijų ugdymo programą, neabejotinai turi būti atsižvelgiama į vaiko amžių ir raidos uždavinius skirtingais gyvenimo etapais.** Vaikams su elgesio ir emociniais sunkumais bet sutrikimais tai taipogi svarbu, bet būtina atsižvelgti ir į tai, kad jeigu jų elgesio ir emociniai sunkumai jau kurį laiką trikdo jų funkcionavimą ne tik akademinėje veikloje, bet ir socialinėje srityje, jie gali stokoti tokių įgūdžių, kurie būdingi jaunesniems vaikams. Todėl socialiniam pedagogui iškyla dilema ne tik dėl socialinės pedagoginės pagalbos turinio, bet ir į kokio amžiaus vaikų grupę (jei socialiniai-emociniai įgūdžiai ugdomi grupiniame darbe), vaiką nukreipti. Tik atlikus vaiko raidos ir socialinių įgūdžių vertinimą galima priimti tinkamus sprendimus.
3. Kokia socialinio-emocinio ugdymo forma – individualaus ar grupinio darbo vaikui tinkamesnė šiuo metu? Gali būti, kad vaiko galimybes grupėje riboja jo stiprūs emociniai sutrikimai, pvz., itin aukštas nerimastingumas. Todėl labai svarbu apgalvoti, kaip vaikas gali jaustis tam tikros sudėties grupėje, pvz., su vaikais, kurių elgesys yra nenuspėjamas, griaunantis, emociškai žalojantis kitus.

4. Ugdant socialines-emocines kompetencijas grupėje vaikai su elgesio ir emocijų sutrikimais neturi sudaryti grupės daugumos. Ją kaip tik turi sudaryti vaikai, kurie yra emociškai ir elgesio požiūriu tvirtesni, yra prosocialaus elgesio modeliai.
5. Užsiėmimų struktūra labai svarbi vaikams su elgesio bei emociniais sunkumais ir sutrikimais: gerai, kai grupinio darbo užsiėmimai/ susitikimai turi pastovią struktūrą, pavyzdžiui, pradžios ir pabaigos ritualus.

Sudarant grupiniam darbui su elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų turinčiais vaikais ir paaugliais skirtas socialinio emocinio ugdymo programas būtina atsižvelgti į bendrąsias nuorodas vaikų ir jaunuolių socialinių ir emocinių gebėjimų ugdymui. Jas išsamiai dalykiškai ir praktiškai aprašytas galima rasti J. Vyšniauskytės-Rimkienės ir T.N. Liobikienės mokomojoje knygoje „Gebėjimai socialinio darbo praktikoje“ (2012, psl. 63-122).

6.3.2. Darbas su tėvais

Socialinio pedagogo ugdymo įstaigoje darbas labai glaudžiai susijęs su parama tėvams, kuri užtikrintų vaiko gerovę. Pagrindiniai bendrieji uždaviniai:

a) padėti šeimai įveikti iškilusius sunkumus;
b) šviesti tėvus vaikų auklėjimo ir kitais klausimais;
c) įgalinti tėvus pačius spręsti problemas, susijusias su jų vaikais.

Socialinis pedagogas yra tas specialistas, kuris turi užtikrinti nuolatinio ryšio tarp šeimos ir ugdymo įstaigos palaikymą, tėvų įtraukimą į sprendimų dėl vaiko ugdymo įstaigoje priėmimą.

Pagrindinės socialinio pedagogo darbo su tėvais kryptys yra šios:

1. Reikiamos informacijos apie šeimą ir vaiko socialinę raidą kaupimas.
2. Pagalba vaiko tėvams suvokti vaiko ugdymosi poreikius.
3. Pagalba tėvams, ieškant vaiko stipriųjų pusių.
4. Parama šeimai stresinių situacijų metu (informavimas, aiškumo įnešimas, nuraminimas).
5. Tėvų konsultavimas įvairiais klausimais, susijusiais su socialinėmis problemomis trukdančiomis vaiko ugdymosi procesui.
6. Tėvų švietimas neigiamų socialinių reiškinių temomis.
7. Tėvų socialinių įgūdžių ir pozityvios tėvystės įgūdžių lavinimas grupėse.
8. Pagalbos grupių organizavimas švietimo įstaigose, padedant įveikti iškilusias problemas.
9. Tėvų ir vaikų įtraukimas į socialinius projektus, įvairias akcijas, skirtas tėvų ir vaikų tarpusavio santykių gerinimui.
10. Informacijos tėvams teikimas apie galimybes gauti socialinę paramą.

Šis darbo krypčių su tėvais sąrašas apima ir bendrąją paramą tėvams, kurių vaikai turi elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų. Kita vertus, šie vaikai išsiskiria savo poreikiu individualizuotai ir neretai kompleksinei pagalbai. Taigi, socialinio pedagogo darbas su šių vaikų tėvais pirmiausia pareikalauja sukurti tinkamą kontaktą su tėvais, kad galima būtų konstruktyviai bendradarbiauti ilgalaikėje perspektyvoje. Bendradarbiavimas bendrai su vaikų, turinčių specialiųjų ugdymosi poreikių, įtraukiant ir vaikus su elgesio ir emociniais sunkumais bei

sutrikimais pareikalauja nemažų pastangų, čia susiduriama su daugybe profesinių, asmeninių ir institucinių barjerų. Pirmasis žingsnis pasitinkant tėvus vaikų su elgesio ir emociniais sunkumais bei sutrikimais yra peržvelgti ir reflektuoti, kas gali trukdyti ir padėti bendradarbiavimui minėtais aspektais: profesiniu, asmeniniu bei instituciniu.

Profesiniai barjerai. Pedagogai bei švietimo pagalbos specialistai turi nepamiršti, kad daugelis tėvų, kurių vaikai turi problemų mokykloje, nori, kad jų vaikai tinkamai elgtųsi ir gerai mokytųsi ir įvairiais būdais stengiasi jiems padėti. Šiems tėvams, kuriems tenka įveikti labai sunkias šeimos problemas, svarbu suteikti paramą, o ne apipilti juos kaltinimais, kritika ar pasitikti nuvertinančiomis nuostatomis. Pavyzdžiui, "Dėl vaikų elgesio problemų kalti jų tėvai", Tėvai, kurie nusprendžia aktyviai nedalyvauti ugdant jų vaiką su specialiaisiais ugdymosi poreikiais (pavyzdžiui, nedalyvauti ir neteikti pasiūlymų susirinkimuose dėl individualių ugdymo programų ar dažnai nesilankyti mokykloje) yra apleidę savo vaikus", "Specialistai ir pedagogai visada geriausiai žino, kokios pagalbos reikia ir kaip ją suteikti šeimoms ir vaikams, kurie turi sunkumų mokykloje". Šie įsitikinimai neabejotinai užkirstų kelią bendradarbiavimui, nes tokia pozicija jau iš anksto suponuoja nelygiavertį santykį ir negatyvias nuostatas. Šiuos profesinius barjerus gali padėti sumažinti tvirtas teorinis žinojimas apie vaikų elgesio ir emocinių sunkumų priežastis ir pasekmes šeimai ir aplinkai.

Asmeniniai barjerai. Darbas su vaikais, turinčiais sudėtingų problemų, tokių kaip elgesio bei emociniai sunkumai pareikalauja asmeninių emocinių resursų ir asmenybinių resursų. Tyrimai rodo, kad tiek pedagogai, tiek švietimo pagalbos specialistai yra didelėje rizikoje patirti profesinio perdegimo riziką (Kavaliauskienė ir Balčiūnaitė, 2014). Todėl labai svarbu suprasti asmeninius faktorius, kurie gali trukdyti ar pagelbėti darbe su sunkiais vaikais ir jų šeimomis. Savo pažeidžiamumo sričių, asmenybės raidos, atsparumo resursų pažinimas, gebėjimas pasirūpinti savo psichikos sveikata yra labai svarbus pamatas šiame darbe.

Sisteminiai barjerai. Darbas su vaikais turinčiais elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų pateikia tokias situacijas, kurias sudėtinga arba neįmanoma išspręsti vienam specialistui. Tam būtina komanda. Kaip jau rašėme aukščiau, ugdymo įstaigose įtvirtinta komanda yra Vaiko gerovės komisija. Deja, tyrimų rezultatai atskleidžia, kad joje dirbdami Vaiko gerovės komisijoje mokykloje socialiniai pedagogai susiduria su tokiais iššūkiais, kaip vidiniai komandos narių konfliktai (Baraldsnes ir Vaškienė, 2013). Tai nurodo, kad ir pačioms komandoms reikalinga parama – profesinė ir emocinė, o ją gali suteikti komadų supervizavimas, pvz., bendradarbiaujant su pedagoginėmis psichologinėmis tarnybomis.

Siekiant minimizuoti sisteminius barjetus mokyklos administracija bendrai turėtų užtikrinti bent du dalykus:

1) Pirma, teikiant pagalbą vaikams, turintiems elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų ir jų tėvams, ugdymo įstaigoje būtų pakankamas personalo skaičius. Svarbu, kad specialistai būtų tinkamai apmokyti, emociškai stabilūs, kad galėtų objektyviai teikti vaikui ir jo šeimai grįžtamąjį ryšį apie vaiko elgesį, kurį pastebi mokykloje.
2) Antra, diegti ugdymo įstaigoje pozityvaus elgesio palaikymo sistemą, skatinti palankų visos švietimo įstaigos bendruomenės požiūrį į specialiųjų ugdymosi poreikių turinčius vaikus bendrai ir vaikus su elgesio ir emociniais sunkumais specifiškai.

Bendradarbiavimas su vaiko šeima yra viena svarbiausių socialinio pedagogo darbo su tėvais krypčių. Su šeimomis dirbančios institucijos ir įstaigos, skatinančios bendradarbiavimą, pažymi įgalinimo požiūrį, bendrą problemų sprendimą. Įgalinimo pedagogikos terminą apibūdina dialogas ir bendradarbiavimas tarp vaiko ir jį ugdančių asmenų, įtraukimas priimant sprendimus, suteikiant pasirinkimo galimybes. Ne tik socialinio pedagogo, bet ir mokytojo bei kitų švietimo pagalbos specialistų pareiga – padėti tėvams jaustis kompetentingiems (įgalintiems) ugdyti savo vaiką. Gebėdami padėti vaikui, tėvai pajunta atsakomybę ir pasitenkinimą. Specialistai turi padėti tėvams būti optimistais ir tuo pat metu realistais ir leisti jiems paprasčiausiai būti tėvais.

Socialinio pedagogo ir šeimos susitikimas, kuris dažniausiai prasideda nuo konsultacijos yra labai svarbus veiksnys, sudarantis galimybę peraugti į ilgalaikį bendravimą, šeimos įtraukimą, bendradarbiavimą komandoje ir partnerystę. Vaikų, turinčių elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų tėvai, kaip ir vaikai, labai jautriai reaguoja į atmetimą ir tampa gynybiški, jei kažkas jų nepriima. Jie turi patirtį, kad juos kaltina, kiti žmonės yra jiems šališki ar net nusiteikę prieš juos. Vienas žalingiausių dalykų, kuris gali nutikti kontakto pradžioje yra tai, kai socialinis pedagogas mėgina pasikliauti stereotipais ir nuogirdomis apie vaiką ir jo šeimą. Sunkumus patiriantys vaikai greitai "liūdnai pagarsėja" kaip ir jų šeima. Tai gali tapti kliūtimi klausytis tėvų, kurti savo autentišką santykį su jais. Kad pradinis kontaktas būtų sėkmingas, jį reikia planuoti. Kurti pozityvų ir kontruktyvų ryšį gali padėti šios nuorodos (Openshaw, 2008):

a. Pradėkite pokalbį nuo paprastų dalykų, kad tėvams būtų lengviau. Juos dažniausiai baugina pati mintis, kad reikės dalintis savo sunkumais. Paprastas pokalbis padeda atsipalaiduoti, socialinį pedagogą priimti kaip asmenybę. Yra tam tikra grupė tėvų, kurie dažnai nepasitiki sistema. Tai socialinė atsakomybė yra pašalinti šį barjerą. Tėvus reikia užtiktinti, kad siekiama paremti vaiką, kad mokykla galės vaikui padėti.
b. Pasitikite tėvus patogioje ir negąsdinančioje erdvėje. Nors ugdymo įstaigoje sunku rasti privačią erdvę, labai svarbu pasirūpinti saugios aplinkos sukūrimu.
c. Pradėkite ten, kur yra tėvai. Pasistenkite numatyti, kaip jaučiasi tėvai, ką jie gali galvoti ir būkite pasirengę tinkamai reaguoti. Reaguokite į galimą jų išankstinį nusistatymą ir aptarkite jų baimes. Jei tėvai ateina į susitikimą prieš jų valią, aptarkite jų jausmus (pyktis, abejonės, negatyvizmas). Svarbu į tai reaguoti, aptarti dar iki prasidedant dalykiniam darbui.
d. Suteikite galimybę abejoti, klausykite tėvų nerodydami skepticizmo ar priešpriešos. Svarbu suprasti, koks yra tėvų požiūris į situaciją, dėl kurios jiems reikėjo ateiti. Net jei sunku klausytis, nedemonstruokite savo abejonių.
e. Aptarkite svarbiausius pagalbos vaikui tikslus ir uždavinius. Padėkite tėvams išskirti tikslų prioritetus, aptarkite laiko ribas, kurių reikės tiems tikslams pasiekti.
f. Aptarkite ir suderinkite reguliarių tolesnių susitikimų laiką. Jei galite, informuokite tėvus, koks bus jūsų tikslas su jais susitikti kitą kartą. Pavyzdžiui, gauti daugiau informacijos apie vaiką, šeimą ir pan.
g. Laikykitės numatyto susitikimų grafiko. Jei reikia pakeisti laiką, iš anksto įspėkite. Kaip ir vaikai, taip ir tėvai gali sutrikti dėl rutinos ir dienotvarkių pasikeitimo, jie gali pasijusti atstumti, nereikšmingi, supykti.

Dar viena sritis darbe su vaikų, kurie turi elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų, tėvais – informacijos apie vaiką surinkimas. Vaiko socialinė aplinka apima daugybę veiksnių, siejamų su elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų rizika, bet taip pat ir apsaugančius veiksnius, kurie gali būti panaudoti planuojant individualią pagalbą vaikui. Socialiniai pedagogai prisideda prie vaiko ir jo aplinkos vertinimo, kuris jų darbe apima tris kontekstus:

1) individualūs faktoriai;
2) situaciniai faktoriai;
3) paramos sistemos veiksniai (Webb, 2003; cit. pagal Openshaw, 2008).

Susitikimuose su tėvais (taip pat ir vaiku) socialinis pedagogas renka tokią informaciją (remiamasi Openshaw, 2008):

a. *Socialinė istorija.* Tai būdas suprasti, kokias patirtis vaikas turėjo šeimoje ir kitose aplinkose: ar jis buvo priimtas, atstumtas. Tai svarbu vaiko savivertei.
b. *Kultūrinė aplinka.* Kultūrograma (Openshaw, 2008) padeda suprasti vaiką aplinkos kontekste. Čia siūloma atsižvelgti į tokius veiksnius: šeimos vertybes ugdymo ir darbo aspektais, kalba, kuria kalbama namuose, įsitikinimai apie sveikatą, kontaktas su kitomis institucijomis, krizės šeimoje ir jų įtaka šeimai. Visa ši informacija reikalinga nešališkumo vaiko atžvilgiu užtikrinimui. Tik pažįstant šeimos kultūrą, galima tinkamai interpretuoti vaiko elgesį, kuris atrodo disfunkcinis klasės aplinkoje.
c. *Genograma.* Tai vaizdinis šeimos, jos narių ir jų ryšių supratimo metodas. Genogramos iliustruoja šeimos santykius ir istoriją per kartas, įtraukiant skyrybas, mirtis, brolius ir seseris. Grafinis santykių paveikslas geriau padeda pažinti šeimos narius ir suprasti vaiko santykius su jais.
d. *Traumos istorija šeimoje.* Socialinis pedagogas imperatyviai privalo klausti bazinės informacijos apie šeimą ir individualią traumą. Vaikas su apleistumo ir smurto patirtimi ar netektimi į naujas situacijas gali reaguoti nenormaliai būtent dėl ankstesnės traumos patyrimo. Tai gali padėti suprasti ūmias, tarsi be jokios priežasties kylančias nenuspėjamas ir audringas vaiko reakcijas. Būtina socialinio pedagogo darbo su vaiką ugdančiais pedagogais dalis yra padėti vaiką ugdantiems pedagogams kurti "traumai draugišką aplinką" klasėje, o mokytojui pasirinkti tinkamas reakcijas į vaiko, turinčio trauminių patirčių, elgesį.
e. *Šeimos resursai ir silpnosios pusės.* Socialinis pedagogas turi žinoti, kaip šeima susitvarko su sunkumais, kaip vaikas mokomas tai daryti. Svarbu atkreipti dėmesį į veiksnius, kurie padidina atsparumą: vidutinis ar aukštesnis socialinis ekonominis statusas, sveikatos ir socialinių paslaugų prieinamumas, pastovus tėvų darbas, adekvati namų aplinka, religingumas, suaugusieji šeimoje ar kiti vaikui reikšmingi, jį paremiantys asmenys kaip elgesio modeliai, vaiko mentoriai. Svarbu nepamiršti, kad daug socialiai pažeidžiamų šeimų gali paremti vaiką emociškai nepriklausomai nuo jų ribotų resursų, žemo socialinio ekonominio statuso.

Platesnė rizikos ir apsaugančių veiksnių socialinėje aplinkoje apžvalga pateikta 4 skyriuje. Šeimos ir tėvystės rizikos ir apsaugančius veiksnius taipogi dalykiškai ir detaliai aprašo praktinis

įrankis S.M.A.R.T. tėvystė (www.smarttevyste.lt), kuriuo socialiniai pedagogai galėtų pasinaudoti rinkdami vertinimui reikalingą informaciją apie vaikus, turinčius elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų.

Socialinio pedagogo, kaip ir kitų komandoje dirbančių švietimo pagalbos specialistų bei mokytojų surinkta informacija būtina sudarant individualų pagalbos teikimo planą vaikui. Ši informacija padeda suprasti tėvų barjerus, turinčius įtakos jų bendradarbiavimui su ugdymo įstaigos specialistais.

Kas trukdo tėvams įsitraukti? Žemas socialinis ekonominis statusas yra viena sunkiausių kliūčių tėvams. Jie jaučiasi bejėgėje situacijoje, nes nejaučia, kad gali turėti kokį nors poveikį, yra įsitikinę, kad nuo jų niekas nepriklauso. Tai paskatina tokį tėvų elgesį kaip problemos neigimas, nesupratimas, atsakomybės vengimas. Kartais ugdymo įstaigos specialistai pamiršta, kad šeimos, turinčios vaikus su elgesio ir emociniais sunkumais, vykdo tuos pačius kasdienius gyvenimo uždavinius kaip ir kitos šeimos: kliūtys apima tėvų darbą, rūpinimąsi kitais vaikais ar tėvais, kalbos barjerus. Stresas, kurį tėvai patiria dėl savo vaiko problemų mokykloje bei šeimoje irgi yra priežastis, dėl kurios tėvai atsitraukia.

Kaip skatinti tėvų dalyvavimą? Galima pradėti nuo savęs pristatymo šeimoms įvadiniu laišku. Pristatykite jame save ir savo paslaugas, nepriklausomai nuo to, kad ugdymo įstaigos tinklalapyje esama informacijos apie švietimo pagalbos specialistus. Ši asmeninė žinutė gali tapti labai svarbi tėvams, nes gali paskatinti jų drąsą kreiptis dėl sunkumų dar iki tol, kol jie dar netrikdo vaiko funkcionavimo ugdymo aplinkoje. Kiti būdai paskatinantys tėvų įsitraukimą:

a. Į šeimą orientuotos praktikos: jos akcentuoja stipriąsias puses bei palaikymą visai šeimai, ne tik vaikui.
b. Pagarba šeimos unikalumui. Klauskite, kokie šeimos poreikiai, pažinkite ir atsižvelkite į jos kultūrą. Tai paprasti dalykai, bet labai dažnai pamirštami tais atvejais, kai vaikai turi sunkumų, nes susikoncentruoja tik ties jais.
c. Pripažinimas, kad šeimos skirtingai supranta vaiko problemas ir poreikius mokykloje. Kaip jau minėta, leiskite šeimai su jumis aptarti jų požiūrius ir žinojimą, kas anot jų padėtų vaikui.
d. Derinkite strategijas ir poreikius su šeimos resursais. Kai žinote, kokie yra specifiniai šeimos rūpesciai, galite pasiūlyti tinkamas idėjas kaip su jais tvarkytis.
e. Skatintkite mokyklos darbuotojus (administraciją, mokytojus, kitus specialistus) teikti tėvams kasmėnesinius informacinius kalendorius apie įvykius mokykloje, klasėje.
f. Naudokite įvairias technikas: laiškai (padrąsinantys laiškai, paramos prašantys laiškai), keliaujančių užrašų sistemos, kasdienis ryšys (namų-mokyklos komunikacijos sąsiuvinis, dienoraščiai, simbolių kortelės), kvietimas į pamokas, bendros veiklos siūlymas, individualūs pokalbiai-konsultacijos, atvejo aptarimai-pasitarimai, klasės susirinkimai, tėvų savipagalbos grupės.

Dar viena darbo su tėvais sritis – tėvystės įgūdžių ugdymas. Ji itin aktuali dirbant su vaikais, turinčiais elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų. Tėvystės mokymų tikslas – mokyti pozityvios tėvystės principų ir metodų, kurie orientuoti į geriausius vaikų interesus ir atliepia svarbiausius vaikų poreikius; įgalinti elgesio ir emocinių sunkumų turinčių vaikų tėvus suteikti savo vaikams savalaikę ir efektyvią pagalbą.

Kiekvienam vaiko amžiaus tarpsniui būdingi tam tikri ypatumai. Tėvams labai svarbu žinoti vaiko poreikius ir amžiaus tarpsnio ypatumus (ką konkretaus amžiaus vaikas turėtų mokėti, suprasti, sugebėti), tuomet yra lengviau suprasti vaiko elgesį, emocijas, pritaikyti savo elgesį prie augančių ir besikeičiančių vaiko poreikių, ir visa tai reikalinga, kad vaikas sklandžiai vystytųsi, kad auklėjimo iššūkiai taptų lengvesni (tuomet netgi galima prognozuoti, kaip vaikas elgsis, reaguos tam tikrose situacijose, ir laiku parinkti tinkamas priemones vaiko elgesiui paveikti). Suprantantys ir žinantys vaiko poreikius, elgesį tėvai patys mažiau nerimaus, pasitikės savimi, tinkamai palaikys augantį vaiką. Tačiau būtina žinoti, kad vaiko raidą veikia taip pat ir įgimtos vaiko savybės bei įvairūs, ne visada nuo tėvų priklausantys įvykiai (netektis, liga, įvairūs sutrikimai). Suprasdami, kas vyksta su vaiku, galėsime efektyviausiai jam padėti (keisti auklėjimo strategiją ar kreiptis į specialistus, taikyti jų rekomendacijas). Tėvų elgesys gali veikti prevenciškai arba, atvirkščiai, – trikdančiai – vaiko raidą, gali padėti vaikui įveikti jo raidos sutrikimus arba, atvirkščiai, – sunkinti keitimosi procesą. Probleminio elgesio prevencija yra dvejopa:

a) pirmine prevencija siekiama užkirsti kelią problemai atsirasti (teisingai auklėjamas vaikas jaučiasi saugus ir mylimas, yra drąsus ir tolerantiškas kitiems, sėkmingai išreiškia save, tinkamai patenkina savo poreikius), o pasireiškusios vaiko elgesio ir emocinės problemos rodo, kad pirminės prevencijos priemonės buvo neefektyvios;
b) antrinės prevencijos tikslas yra pasiekti, kad problema toliau neaštrėtų, pažaboti jos plėtojimąsi. Nepavykus pasiekti šio tikslo, būtina koreguoti išreikštą elgesio / emocinį sutrikimą gilios intervencijos būdu (gydymas vaistais, psichoterapija).

6.3.3. Bendradarbiavimas su pedagogais

Remiantis bendraisiais vaikų ir paauglių, turinčių elgesio ir emocinių sunkumų bei sutrikimų elgesio klasėje modeliavimo principais (Geležinienė, 2010), bendrojo ugdymo pedagogo užduotys yra:

a) išskirti problemines vaiko elgesio sritis (pvz., socialinė sąveika, komunikaciniai gebėjimai, agresyvus elgesys ir t. t.) ir formuoti vaiko socialinius įgūdžius;
b) mokyti vaiką tinkamo elgesio būdų ir tam galima pasitelkti įvairius metodus (pvz., padėti jam spręsti konfliktus, įtraukti jį į tam tikras veiklas, kurios skatintų jo savigarbą);
c) nuo drausminimo ir kontrolės ar globos palaipsniui pereiti prie pozityvaus elgesio skatinimo; d) plėtoti ir skatinti bendravimą su bendraamžiais, kad vaikas nesijaustų vienišas, kad ugdytų poreikį bendradarbiauti;
e) vaikui svarbu patirti sėkmę, ir mokytojai turi suorganizuoti veiklas, kurios padėtų tai patirti;
f) mokytojai turi ugdyti savo elgesio valdymo įgūdžius (balso ir kūno kalbos panaudojimą mokinio elgesiui valdyti, dėmesio visiems klasės mokiniams padalijimą, gerų mokinio elgesio manierų modeliavimą, apgalvojimą ir tinkamų apdovanojimų bei nuobaudų metodų formavimą).

Šios pedagogo darbo su vaikais principų formuluotės suteikia gaires ir socialinio pedagogo bendradarbiavimo su mokytojais turiniui.

Ką socialinis pedagogas gali pasiūlyti mokytojui?

1. Informacija ir mokymai taikyti elgesio valdymo technikas klasėje:
   a. *Elgesio kontraktas / sutartis:* ja siekiama keisti vaiko elgesį ir joje apibrėžiama kiekvieno dalyvio atsakomybė. Tą padaryti mokytojui gali pagelbėti mokyklos psichologas, socialinis pedagogas. Vaikas irgi įtraukiamas į šį procesą. Elgesio sutartys neturėtų būti naudojamos tokiam elgesiui, kurio vaikas nekontroliuoja (pvz., ADS turinčio vaiko nedėmesingumas). Jos yra intervencijos strategija, naudojama padėti vaikui geriau pasirinkti.
   b. *Žetonų sistema:* tai būdas atsilyginti už teigiamą elgesį. Sistemą nustato mokytojas ir paprastai ji veikia geriau, kai naudojama visoje klasėje. Žetonai naudojami iškeisti juos į prizus, kuriuos turi mokytojas. Ši sistema skatina visų teigiamą elgesį. Ar žetonų sistema veiks, priklauso nuo mokytojo įsipareigojimų. Jei mokytojas nenuosekliai naudoja žetonus, tai nebus efektyvu.
   c. *„Pagauk mane, kai aš elgiuosi gerai“:* teigiamo dėmesio teikimas gali vaiką paskatinti atsisakyti neigiamo dėmesio. Kiek įmanoma nekreipkite dėmesio į vaiko elgesį, kuris netinkamas ir kuriuo jis siekia neigiamo dėmesio. Tačiau kai tik pastebėsite vaiko teigiamą elgesį, pagirkite, atkreipkite vaiko dėmesį („Ačiū, kad ramiai sėdėjai savo vietoje“, „Man patinka, kad pakėlei ranką“ ir pan.).

2. Informacija apie pedagogo (kito suaugusio) veiksmus, kurie provokuoja, eskaluoja arba neutralizuoja, nutraukia vaiko netinkamą elgesį:
   a. *Pedagogo veiksmai, provokuojantys vaiko probleminį elgesį:*
   šaukia; „Aš esu viršininkas“; reikalauja paskutinio savo žodžio; žemina; sarkastiškai kalba; naudoja fizinę jėgą; daro prielaidą, kad vaiko elgesys yra sąmoningas ir tyčinis; daro prielaidą, kad vaikas žino, kodėl jis tokį elgesį demonstruoja; įtraukia kitus į savo konfliktą su vaiku; naudoja dvigubus standartus; pamokslauja; maldauja taip nesielgti; įpina nesusijusius įvykius; perdėm apibendrina.
   b. *Pedagogo veiksmai, kurie užkerta kelią vaiko elgesio problemų sustiprėjimui:*
   naudoja žodžius, kūno kalbą ir paraginimus, kurie mažina vaiko įtampą, informuoja apie palaikymą ir ramiai nukreipia dėmesį; nesiginčija, negrasina ir nenustato tokių ribų, kurių negali užtikrinti; vengia jėgų kovos (neiškelia ultimatumų, neverčia vaiko rinktis laimėjimą-pralaimėjimą); pripažįsta, kad klysta ir atsiprašo vaiko („Aš neturėjau to sakyti“); naudoja aktyvų klausymą; leidžia vaikui suprasti ir žinoti, kad bando nuoširdžiai spręsti jo situaciją; nepaisant iššūkio, sutelkia dėmesį į vaiko elgesį ir bando suprasti, kas tokį elgesį paskatino; modeliuoja emocinę ir elgesio reguliaciją situacijoje kalbėdamas ramiai; vengia grasinančios ir bauginančios kūno kalbos.

3. Funkcinės elgesio analizės naudojimas padeda pedagogams suprasti ir analizuoti vaikų netinkamo elgesio atvejus jų klasėse (pamokose), skatina proaktyvų pedagogo elgesį ir atsakomybes rasti konstruktyvius sprendimus siekiant pagalbos vaikui klasėje Socialinis pedagogas teikia rekomendacijas bendrojo ugdymo pedagogams sudarant ir įgyvendinant individualų pagalbos vaiko elgesio korekcijos planą klasėje, kuriant bendradarbia-

vimą skatinančią aplinką klasėje (pvz., taisyklių klasėje tinkamumo peržiūra). Tai vyksta panaudojant tokias priemones kaip pamokų stebėjimas, individualios konsultacijos ugdymo įstaigų pedagogams.

4. Tarpininkavimas (mediacija). Tarpininkavimo pagalba pedagogui sprendžiant konfliktines situacijas tarp mokinių, mokinių tėvų ir kt. Tarpininkavimas (mediacija) yra taikus konflikto sprendimo būdas, kurio metu konflikto dalyviai, padedant trečiajai neutraliai ir nešališkai šaliai, siekia rasti konflikto dalyviams tinkamiausią sprendimą. Mediatorius padeda sumažinti įtampą tarp šalių, palengvina jų bendravimą. Taikant mediaciją sprendžiama problema, o ne „kovojama“ su asmeniu. Mediacija – dialogas, kurio esmė – konstruktyvus konfliktų valdymas, sudarantis galimybes užtikrinti interesų pusiausvyrą. Šio proceso metu siekiama tarpusavio susitarimo, todėl, pavykus susitarti, laimi abi pusės, išsaugomi geresni tarpusavio santykiai ateityje.

Literatūra

Ališauskas A., Ališauskienė S, Gerulaitis D., Melienė R., Miltenienė L. (2010). Specialiųjų poreikių asmenų ugdymo(si) formų įvairovės tyrimas. Prieiga internetu: https://www.smm.lt/uploads/documents/kiti/ataskaita.pdf (žiūrėta 2019-11-15)

Baraldsnes D., Vaškienė A. (2013). Socialinio pedagogo iššūkiai organizuojant r teikiant socialinę pedagoginę pagalbą mokiniams mokykloje. Tiltai. Nr. 1, p. 199-210.

Barkauskienė R., Gervinskaitė-Paulaitienė L., Čekuolienė D., Adler A. (2018). Minimalias priežiūros priemones gaunantys paaugliai: psichosocialinis funkcionavimas, mentalizacija ir trauminė patirtis. Vilniaus universiteto leidykla.

Barkley R. (2015). Attention Deficit Hyperactivity Disorder: A Handbook for Diagnosis and Treatment.4th ed. New York: Guilford Press.

Bassarath L. (2001). Conduct disorder: a biopsychosocial review. The Canadian Journal of Psychiatry, 46(7), 609-616.

Blagg N. (1987). School Phobia and Its Treatment. London: Croom Helm.

Buzaitytė-Kašalynienė J., Gasparavičiūtė D., Gudžinskienė V., Radvilė A. (2018). Ugdymosi poreikių, kylančių dėl neplankios aplinkos veiksnių, atpažinimo kriterijai ri rekomendacijos dėl indivudualios pagalbos mokiniams, turintiems ugdymosi poreikių dėl nepalankių veiksnių. Kaunas. http://www.sppc.lt/wp-content/uploads/2019/02/Leidinys-Ugdymosi-poreiki%C5%B3-kylan%C4%8Di%C5%B3...-2018_koreguota.pdf (žiūrėta 2019-11-15)

Carr, E.G., Horner, R.H., Turnbull A., Marquis, J., Magito-McLaughlin, D., McAtee, M., Smith, C.E., Anderson-Ryan, K.A., Ruef, M.B., & Doolabh, A. (1999). Positive behavior support as an approach for dealing with problem behavior in people with developmental disabilities: A research synthesis. Washington, DC: American Association on Mental Retardation.

Geležinienė, R. (2010). Mokytojo veiklos konstravimas remiantis įrodymais grįsta praktika. Specialusis ugdymas, 1 (22), 59–83.

Gervinskaitė-Paulaitienė L. (2018). Mentalizacija ankstyvoje paauglystėje ir jos sąsajos su prierai-šumu, smurto patyrimu ir emociniais bei elgesio sunkumais. Daktaro disertacija. Vilniaus universitetas.

Giedraitytė M., Bieliauskaitė R. (2006). Psichologinis atsparumas vaikystėje: sampratos problematika. Psichologija, 34, 7 – 19.

Kavaliauskienė V., Balčiūnaitė R. (2014). Profesinis perdegimas ir jo raiška socialinio darbo profesionalizacijos kontekste. Tiltai., 4, 17-35.

Kerig P., Ludlow, Wenar Ch. (2012) Developmental psychopathology. McGraw-Hill Education.

Stepanova K., Juozaitytė M., Stasiūnaitė L. (2010). Socialinės programos darbui su vaikų grupe. Gelbėkit vaikus. https://issuu.com/kristinastepanova/docs/soc. programos_darbui_su_vaikais

Lietuvos Respublika. Valstybinė švietimo 2013–2022 metų strategija. Vilnius: Lietuvos Respublikos Seimas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės. https://www.smm.lt/uploads/documents/kiti/Issukiai_mokyklai.pdf (žiūrėta 2019-11-15).

Moffitt, T. E. (2003). Life-course-persistent and adolescence-limited antisocial behavior: A 10-year research review and a research agenda. In B. B. Lahey, T. E. Moffitt, & A. Caspi (Eds.), Causes of conduct disorder and juvenile delinquency (pp. 49-75). New York: Guilford.

Patterson G.R. (1992). Developmental changes in antisocial behavior. Sage Publications, Inc.
Simonavičiūtė F. (2013). Vaikų, turinčių aktyvumo ir dėmesio sutrikimo riziką, savęs suvokimas. Magistro darbas. Vilniaus universitetas.
Socialinių įgūdžių ugdymo programa. https://www.aikos.smm.lt/_layouts/15/asw.aikos.registersearch/objectformresult.aspx?o=prog&f=prog&key=2045&pt=of (žiūrėta 2019-11-15)
Sroufe A. (1997). Psychopathology as an outcome of development. Development and Psychopathology, 9(2), 251-268.
Sonuga-Barke E.J., Auerbach J., Campbell S.B., Thompson M. (2005). Varieties of preschool hyperactivity. Developmental Science, 8(2), 141-150.
Steege M.W., Pratt J.L., Guare R., Watson S. (2019). Conducting school-based functional behavioral assessments. 3rd ed. Guilford Press.
Taylor (1997) Helping Your Hyperactive ADD Child. Rockin, CA: Prima.
Vyšniauskytė-Rimkienė J., Liobikienė T. N. (2012). Gebėjimai socialinio darbo praktikoje. Vytauto Didžiojo universitetas. 188 p.

Informaciniai šaltiniai

Breidokienė R., Radzevičienė J., Šileikienė R., Tilvikaitė L. (2018). Pozityvios tėvystės įgūdžių mokymo programa tėvams, auginantiems vaikus, turinčius elgesuio ir emocinių sutrikimų. Vilnius.
Geležinienė R., Vasiliauskienė L., Vyšniauskienė A. (2011). Mokomės kartu. Vilnius: Specialiosios pedagogijos ir psichologijos centras.
Internetinis puslapis S.M.A.R.T. tėvystė: smarttevyste.lt (žiūrėta 2019-11-15)
Mediacijos vadovas socialiniams pedagogams. Vilnius: VŠĮ Pagalbos paaugliams iniciatyva. 2015.
Rekomenduojamų prevencinių programų sąrašas. https://www.smm.lt/uploads/documents/svietimas/PREVENCINI%C5%B2%20PROGRAM%C5%B2%20S%C4%84RA%C5%A0AS%2008%2031.pdf (žiūrėta 2019-11-15)
Skučaitė V., E.G. Karmazė (2011). Padėkime vaikui įveikti sunkumus: geroji bendradarbiavimo mokyklose patirtis. Vilnius.
Stepanova K., Juozaitytė M., Stasiūnaitė L. (2010). Socialinės programos darbui su vaikų grupe. Gelbėkit vaikus. https://issuu.com/kristinastepanova/docs/soc. programos_darbui_su_vaikais
Žukauskienė R. (2006). Individualus darbas su nusikalsti linkusiu paaugliu: Metodinės rekomendacijos. Vilnius, Švietimo aprūpinimo centras.